БИБЛИОТЕКА
...РЫНЫҢ ТЫВА
А.С.ПУШКИНА

ШЫН

№ 53 (18173)
2012 чылдың май 15, вторник

Садар өртээ 5 рубль.

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

Ниитилел-политиктиг солун

e-mail:shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Май 15 – Бүгү-делегейниң өг-бүле хүнү

ӨГ-БҮЛЕ – БИЧЕ КҮРҮНЕ

Өг-бүле дээрге-ле, чырык чер кырында эң-не чоок, бот-боттарынга эргим, ынак кижилер-дир. Амгы үеде аныяк өг-бүлелерге тускай сорулгалыг программаларны ажылдап кылып, күрүнениң дуза-деткимчезин көргүзүп турары канчаар-даа аажок өөрүнчүг. Бо үеде бажың-балгат айтырыы кол сорулга болганда, күрүнеден дуза-деткимчени чурттаар оран-сава айтырыын чогумчалыг шиитпирлеп алыры-биле көргүзүп турар.

Кызыл кожууннуң Кур-Чер ...рундан хөй ажы-төлдүг Русла... Даваадор Кууларлар – бажың-...лгат тудуп алыры-биле күрү...ниң деткимчезин алган аныяк өг-...лелерниң бирээзи. Өг-бүле чаа-... тургустунуп, быжыг чуртта...ның таваан салып, баштай бажың ...лезилеп чурттап эгелээн. Бут ...рынга ам-даа быжыг туруп ...баан, амыдыралдың оруунче ...-ла шургуп бар чоруур өг-...леге бажың хөлезилеп чурттаа-... ындыг-ла амыр эвес болбайн ...наар. Ыланғыя өг-бүлеге ажы-... көстүп келирге, янзы-бүрү ...ге айтырыглар көвүдеп келир ...гай. Ынчан олар канчап-даа ...гаш, бажың тудуп алыр деп ...итпирлеп алган. Бажың хөлези-... чурттаарының орнунга, акша-...еңгини бичиилеп чыып, мате-..., дериг-херексел садып алганы ...ре.

Өг-бүлениң кыс ээзи Руслана ...дар-Сүрүновна аныяк өг-...лелерге күрүнеден деткимче ...гүзүп турарын дыңнааш, ТР-ниң Көдээ ажыл-агый яамызының «2012 чылга чедир суурларның социал хөгжүлдези» деп тускай сорулгалыг федералдыг программазынга хамаарыштыр документилерин дужаап каан. Үелер эртип, 4-5 чыл эрткенде, 2011 чылда Кууларларның өг-бүлези ук программаның иштинге күрүнениң эгидилге чок 300 ажыг муң рубльди ап, ооң кырынга боттарының акша-хөреңгизин каткаш, чурттаар оран-савазын тудуп кирипкен. Амгы үеде өг-бүле 3 ажы-төлүбиле узуну 8, дооразы 10 дөрбелчин хемчээлдиг чаа, чырык, делгем бажыңда чурттап орарлар. Руслана Шыдар-Сүрүновна мынчаар чугаалаар: «Чуртталга байдалын экижидип алыр дээн аныяк өг-бүлелерге бо программа дыка-ла ажыктыг-дыр. Ол эвес болза, мындыг улуг, чараш бажың кайын бистиң болур ийик. Күрүнениң аныяктарга деткимче кылдыр ажылдап кылып турары программалары херек кырында амыдыралда, шынап-ла, боттанып турар дээрзинге бүзүредим. Дуза-деткимче алгаш, бажың-балгат айтырыын шиитпирлеп алган аныяк специалистер төрээн чуртунга бараан болуп, күрүнезиниң бурунгаар сайзырал-хөгжүлдези дээш бүгү күжүн салыр дээрзи чугаажок».

Кууларларның өг-бүлези чаа бажыңынче чоокта чаа көжүп кирген болгаш, ам-даа чедир кылыр иштики-даштыкы ажылдар хөй. Херим иштинге чунар-бажың дээш, оон-даа өске чүүлдерни кылыр дээрзин Даваадор Мандыл-оолович чугаалады. Өгнүң херээжен ээзи суурнуң «Хүнчүгеш» аттыг уруглар садында кижизидикчи башкы болуп ажылдап чоруур, а эр ээзи ажы-төлүн карактап, азырап олурар. Уругларының улуу 7 класс, ортуну 1 класс, хеймери 5 харлыг.

Россияның болгаш Тываның Чазааның аныяктарга деткимче кылдыр ажылдап кылып турар программалары боттанып, дыка хөй аныяк специалистерге болгаш өг-бүлелерге бурунгаар ажылдап-чурттаарынга дөгүм болуп турарын демдеглевес аргажок. Чүгле изиг күзел, бурунгаар быжыг чүткүл-ле бар болза, салдынган сорулгалар боттаны бээр дээрзинге бүзүрел улуг. Ынчангаш Өг-бүле хүнүн таварыштыр республиканың аныяк, хоочун бүгү өг-бүлелеринге сайзыралды, чырык хүннү күзедим.

Алдынай БАДЫ-ХОО.

Александр ДАРЖАЙ,
Улустуң чогаалчызы

АВА

Ажы-төлдүң чүрээн чылдыр
Ава дээрге, хүн дег чаңгыс.
Хүннүң изиг херелинден
Күжүр ие холу чылыг.

Авыралдыг ава кижи:
«Кызым, оглум
канчап чор?»–деп
Кыржаң соокта, ышкам хүндүс
Ажаанзырап човаан орар.

Амыдырал мөңгези дег,
Аваларга назын турбас.
Кедээр сында шиви-пөш дег
Кезээ шагда чалыы, чараш.

Бүгү күжүн авазы дээш,
Бүрүн, четче үндүрзе-даа,
Чаңгыс дүне ажааганын
Чандырыпкан ындыг төл чок.

1979 чыл., апрель 10

Эргим авам холдарында
Эргеленип чассып тур мен.

Сценада – Сергек Ооржак

Май 4-те ТР-ниң Иштики херектер яамызы «Орус культура» төвүнге «Азия төвүнүң чырык оттары–2012» деп уругларның уран чүүлүнүң аңгы-аңгы хевирлеринге чогаадыкчы ачы-дуза мөөрейин организастап эрттирген.

Ук мөөрейге аңгы-аңгы кожууннарның уруглар школа-интернаттарындан өөреникчилер, ада-иезиниң хайгааралында турбайн турар база албан-хүлээлгезин күүседип чораш, амы-тынындан чарылган шагдаа ажылдакчыларының ажы-төлү киришкен. Уруглар шыырак белеткелин көргүзүп, боттарының уран-чараш талантызын көрүкчүлерге бараалгаткан. Аңаа Сүт-Хөл кожуундан аалчы, бичии ыраажыларның «Хамнаарак–2012» мөөрейиниң тиилекчизи Сергек Ооржак тааланчыг, уянгылыг өткүт үнү-биле ырлап, көрүкчүлерни канчаар-даа аажок сонуургаткан. Ооң алыс-ла хөглүг, чаптанчыг аажы-чаңы, чырык хүлүмзүрүү мөөрейниң киржикчилеринге болгаш көрүкчүлерге улуг белек болган дээрзи чугаажок. Эр хей, Сергек!

Бистиң корр.

«Авай, сеңээ ынак мен»–деп
Ам бир база чугаалап каайн.

Чингис СААЯНЫҢ тырттырган чуруу.

Парлалга конференциязы

ЧАА САЙЫТ — ЧААРТЫЛГАЛАР

Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем сайыды, филология эртемнериниң доктору Каадыр-оол Алексеевич Бичелдей-биле республиканың журналистери эрткен неделяда ужурашкан.

Чаа сайыт парлалга конференциязын ажыдып тура, ажыл-амыдыралын өөредилге, эртем-биле сырый холбаанын, ынчалзажок чаа бо албан-дужаалы аңаа улуг харысалганы онаап турарын демдеглээн. Массалыг информация чепсектериниң ажылдакчылары сайытка дараазында айтырыгларны салган.

— **Ажыл-чорудулгаңарның чоокку үелерде сорулгалары кандыгыл?**

— Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Кара-оолдуң салганы сорулгазы — өөредилгениң эжии кижи бүрүзүнге ажык болгаш ооң шынары бедик болурун чедип алыры. Ол улуг сорулганы боттандырары — бистиң ажыл-чорудулгавыстың кол угланыышкыны ол. Ол ышкаш өөредилге системазынче ада-иелерниң кичээнгейин улгаттырары чугула. Олар, бир дугаарында, ажы-төлүн өөредип турар башкыларның билиг бээр, кижизидер шынарларын үнелеп билир ужурлуг. Ол чүүл кадрларның ажыл-чорудулгазын экижидеринге салдарлыг болур. Яамының специалистери амгы үеде школа директорлары болгаш уруглар садтарының эргелекчилеринге тодаргай негелделер тургузуп турар. Ол дээрге чүнүдаа мурнай кым-бир кижини ажылындан үндүрери эвес, а ханы бодаттынган, үндезинниг негелделерни ажыл-ишке ажыглаары болур. Ажылдакчының мергежилинге билдилии — кол негелде.

— **Тывада орус дыл башкылаашкынының нарын айтырыгларынга хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?**

— Орус дыл башкылаашкынын сайзырадыр программаны боттандырарынга 1 млн. рубль аңгылаттынган. Ынчалза-даа ук ажылды чорударынга ол түң эвээш болур деп санаар мен, ынчангаш акшаландырыышкынны көвүдедирин чедип алыр дээш ажылдаар бис. Херек кырында уругнуң орус дылга кошкак чугаалаары, ооң хоойлу езугаар өөредилге чедип алыр эргелерин хажыдып турар. Ылаңгыя орус дыл башкылаашкынының чедимче чок болуп турары-биле эвээш эвес салым-чаяанныг аныяктарның боттарының талантызын сайзырадып шыдавайн баары харааданчыг.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының аныяк специалистерни, орус дыл, литература башкыларын, көдээ черлерже хаара тудар сорулгалыг эгелээшкини-биле, чаа ажылдап эгелээн башкыларга деткимче 100 муң рубльди берип турар. Ол деткимче акшаның ниити түңүн 1 млн. чедир өстүрерин чедип алыр бис. Ынчалза-даа чүгле акша-хөреңги эвээш болур. Аныяк башкыларга чурттаар оран-сава, амдыраарынга таарымчалыг, айыыл чок байдал база херек. Өске регионнарның дээди өөредилге черлериниң доозукчуларын бээр чалап алырының дугайын база бодап тур бис.

— **Бо чылын чаңгыс аай күрүне шылгалдалары (ЧКШ) канчаар эртерил, ооң онзагай талалары кандыг болур ирги?**

— Хамыктың мурнунда хөй-ниити хайгааракчыларының киржилгезиниң ачызында, ЧКШ-тиң ажылының чорудуу кончуг шынчы болур ужурлуг. Тывага бо чылгы школа доозукчуларының чаңгыс аай күрүне шылгалдалары 36 пунктуга эртер. Оларның иштинде Бай-Тайганың Кара-Хөл, Тере-Хөлдүң Кунгуртуг, Мөңгүн-Тайганың Мөген-Бүрен ышкаш кожуун төвүнден ыракта турар суурларда база немей 8 шылгалда пунктуларын ажыткан. Ук суурларның уруглары күрүне шылгалдаларын ырак орук чорбайн, боттарының школазынга дужаап алыр аргалыг болурлар. Ниитизи-биле күрүнениң чаңгыс аай шылгалдаларын 7620 кижи дужаар. Оларның 4315-и — он бирги класстың доозукчулары.

— **Амгы үеде школаларның аргыжылга транспорту-биле хандырылгазы кандыг байдалдал?**

— Школаларны автобустар-биле хандырарының талазы-биле Тыва Россияда эң-не бедик көргүзүглүг регионнарның бирээзи болуп турар. Республиканың 184 школазының 101-инде уруглар аргыштырылгазынга таарыштыр дериттинген тускай аргыжылга авто транспорту бар. Мурнувуста сорулга — регионда бүгү школаларны автобустар-биле хандырары, а 2 чыл эртсе, оларны чаартыры.

— **Кызыл хоорайның школаларында өөреникчилер саны чогуур түңүнден хөй...**

— Айтырыг чүгле Тывада чидиг эвес, а федералдыг деңнелде көдүртүнүп турар. Чурттуң Президентизиниң албан-дужаалын хүлээп алганының соонда үндүргени баштайгы Чарлыктарының санында өөредилге адырынга күрүне политиказының дугайы база кирип турар. Чоокку беш чыл дургузунда Кызылга бар школаларга немелде тудуглардан аңгыда, үштен эвээш эвес чаа школаларны ажыдып алыр болзувусса эки.

— **Каадыр-оол Алексеевич, Силерниң школа башкызының болгаш уруглар садының кижизидикчи башкызының ажылынга хамаарыштыр ажыглаттынып турар "өөредилге ачы-дуза чедирилгези" деп сөс каттыжыышкынынга хамаарылгаңар кандыгыл?**

— Ук сөс каттыжыышкыны өөредилгени сайгарлыкчы чорук хөөнүнче киирип турар болганда, ол мээң бодалым-биле, ниити деӊ эргелиг, кижи бүрүзү чедип ап болур өөредилгениң принциптеринге дүүшпес болгаш таарышпас. "Өөредилгениң ачы-дуза чедирилгези" чүгле хуу сайгарлыкчы чорук-биле холбажыр ужурлуг, ынчалза-даа ол күрүне политиказының кол өзээ — ниити өөредилге, кижизидилге ажылынга улуг хамаарылга чок болуру чугаажок.

— **Яамының адында "эртем" деп сөстер кирип турар болганда, ооң ажыл-чорудулгазында өөредилге биле эртемниң бот-бот[...] рының аразында харылзаа[...] кандыгыл?**

— Өөредилге биле эртем[...] аразында сырый харылзаа тур[...] ужурлуг. А ол харылзааның Т[...]вада кошкак болуп турар[...] демдеглеп каайн. Гуманитар[...] эртемнер башкылаашкынын[...] аныяктар кижизидилгезинде ч[...]гуур деңнелде ажыглаттынма[...] турар. Ол ышкаш бойдус эр[...]нериниң бүдүрүлге-биле хар[...]заазы база кошкак. Хөй эр[...] техниктиг шинчилелдер херег[...] чок болуп артпышаан. Ямы[...] херек кырында амыдыралда ба[...] барымдааларга үндезилеп ада[...] база бир бирги ээлчегниң айтыр[...] болур.

Парлалга конференция[...] дооступ турда, Каадыр-оол Би[...]челдей бо чылын чаңгыс аа[...] күрүне шылгалдаларын дужаа[...] уругларга болгаш оларның башк[...]ларынга, ада-иелеринге чедиш[...]киннерни күзээн.

Шончалай МААТЫ-ООЛ.

Чингис СААЯНЫҢ тырттырган чуруу.

НЕДЕЛЯ САНЫНДА ЯРМАРКА

Кызыл хоорай мэриязының 2012 чылдың май 10-да "Кызыл хоорайга дыштаныр хүннүң көдээ ажыл-агый ярмарказын эрттирериниң дугайында" № 758 доктаалын езугаар "Тыва Республиканың Бизнес-инкубатор" КАА база хоорай мэриязының экономика эргелели биле республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы майның 10-дан эгелеп дыштаныр хүннүң ярмарказын организастап эгелээн.

Эртенгиниң 10 шактан 15 шакка чедир найысылалда Совет Тываның 5 чылы аттыг стадионнуң чоогунда эрик кыдыынга тус черниң бараан бүдүрүкчүлериниң көдээ ажыл-агый продукциязының ярмарказындан көдээ ажыл-агыйының шынарлыг болгаш чаа кылган чемнерин садып алыр арга база катап тургустунган.

Ол шактарда Совет Тываның 5 чылы аттыг стадионнуң чоогунда эрик чоогунуң девискээринге корум-чурумну хандырары-биле ИХЯ-ның Кызыл хоорайның эргелели дежурныйлаашкынны организастап, орук шимчээшкинин кызыгаарлаар.

Евгения ЧУЛЬДУМ,
Кызыл хоорай мэриязының парлалга албаны.

"БҮЗҮРЕЛ ТЕЛЕФОНУНЧЕ" ДОЛГАВЫТ!

Россияда чылдың-на май 17-де эртип турар делегей чергелиг "Уругларның бүзүрел телефонунуң» хүнүн 2009 чылдан эгелеп демдеглеп эгелээн.

Сөөлгү үелерде уруглар-биле каржы-хажагай чорук болгаш уругларның боттарының амы-тынынга четтинериниң оралдажыышкыннары көвүдээн. Ынчангаш республикада нарын байдалга таварышкан уругларга "Бүзүрел телефоннары" ажылдап, чедимчелиг болгаш дүрген дузаны көргүзүп турар болгаш харын-даа география талазы-биле девискээрин делгемчиткен. Бөгүн "Бүзүрел телефонунче" бүгү кожууннардан уруглар долгап, чогуур арга-сүмени ап турар. Ынчангаш 2012 чылда "Уругларның бүзүрел телефонунуң» хүнүнүң кыйгырыы: "Бергелерге — кады".

Ук хүннү байырлаарының дугайында массалыг информация чепсектеринге чырыдарын Уругларны каржы-хажагай хамаарылгадан камгалаар национал фонд болгаш Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы, Тыва Республиканың кадык камгалалының болгаш социал хөгжүлде сайыды А.Дамба-Хуурак саналдаан. "Шын" солуннуң редакциязы чаагай эгелээшкинге катчып, Бүгүроссияда (Тывада 2010 чылдан бээр ажылдап эгелээн) уругларның "Бүзүрел телефонунуң" дугаарларын парлап тур: **8-800-200- 01- 22; 2-33-99.**

Бистиң корр.

КОНКУРСТУ ЧАРЛААН

Бай-Тайга кожууннуң Кара-Хөл сумузунуң Төлээлекчилер хурал[...] Бай-Тайга кожууннуң Кара-Хөл сумузунуң чагырга даргазының хосту[...] албан-дужаалын ээлээриниң конкурузун чарлап тур. Ол 2012 чылды[...] июнь 4-те Бай-Тайга кожуун, Кара-Хөл суур, Адыгбай кудумчузу, 17 деп адресте суму чагыргазынга болуп эртер.

Конкурстуң негелделери:

Кара-Хөл сумузунуң чагырга даргазының албан-дужаалынга Росси[...] Федерациязының хамаатызы, дээди эртемниг, удуртур албан-дужаалдарга ажыл стажы 3 чылдан эвээш эвес, шииттирип чорбаан хамааты кордап болур.

Документилерни комиссияже дужаарының чуруму:

Сумунуң чагырга даргазы албан-дужаалга кордакчы 2012 чылды[...] июнь 3-ке чедир дараазында документилерни киирер:

1. Билдириишкинни;
2. Паспортун, күш-ажыл дептериниң, эртем-билииниң дугайында дипломунуң хоолгаларын;
3. Эмчи шынзылгазын (№086/У майык езугаар);
4. Допчу намдарын;
5. Шииттирип чорбааның дугайында шынзылгазын;
6. Орулгаларының дугайында декларацияны.

Документилерниң хоолгаларын дужаап тура, оларның боттары[...] көргүзер.

Конкурстуң негелделериниң дугайында тайылбырны үстүнде айыттынган адрестен билип ап болур.

Харылзажыр телефоннар: 8-394-42-2-31-23; 8-932-551-37-09.

Кызыл кожуунда

«ДАЙЫННЫҢ ЧАҢГЫЗЫ»

Каа-Хем суурнуң Т.Б.Куулар аттыг №2 школазының башкылары, өөреникчилери чылдың-на тиилелге хүнүнге тураскааткан класс шактарын, патриотчу кичээлдерни эрттирип турар.

Бо чылын "Дайынның чаңгызы" онцерт-ужуражылганы бедик ернелге эрттирген. Организатор ашкы Эльза Ооржактың өөреикчилер аразында тургускан журжу командазы байырлалын будүүзүнде дайынга кириш-н хоочуннарның бажыңнарын ип, ногаа аймаа тарыыр чалын коптарып, тарылга хөрзүн дажып берип, чурттап турар аискээрин аштап-арыглаарынга алашпышаан, оларны школага лур ужуражылга кежээзинче аннар.

Ужуражылга-концерт эгелээн. ишти долу: дайынның болгаш лдын, күш-ажылдың очуннары болгаш 1-11 класс-н өөреникчилери олуттарны епкен. "Тиилелгеге езулал" деп жикти чараштап каастаан сцеа концерт Каа-Хем суурнуң онт болгаш тыл хоочуннарын чуруктарының көрүлдезие эгелээн.

Школаның эге класстар башы Р.Х. Закирова дайынның чуннарын уругларга таныштып, оларга хөгжүмнүг байыр ирери-биле 3-кү класстың еникчилери Шыңгыраа Сат, ын-Сай Ооржак, Алеша Петрухинни чалапкан. Уруглар И.Шаферанның сөзүнге П.Аедонскийниң бижээни "Кызыл хүнчүгеш" деп ырыны бараалгаткан.

Концерттиң программазында чуртувус Россияны болгаш Тываысты алгаан ырыларны хөгжүм башкылары А.Степанова, Л.Сат уругларга өөреткен. Уруглар танцы башкызы Е.А.Монгуштуң белеткээни грузин улустуң болгаш веерлер-биле танцыны кончуг чараш күүсеткен.

Концерттиң төнчүзүнде хоочуннар четтиргенин илередип, дайынның багай салдарлыын, тайбыңның үнелиин уругларга билиндирип, ажыктыг чугааны чоргузуп, школада кижизидилге ажылын чорудуп турар Е. Филипповага, организатор башкы Э.Ооржакка моон-даа соңгаар патриотчу чорукту эки нептередирин кузээн.

Өөреникчилер хоочуннарга аас-кежикти, кадыкшылды изиг адыш часкааннары-биле чедиргеннер. Башкылар хоочуннарны аяк-шайже чалап хүндүлээш, аалоранынче чедирип кааннар.

Екатерина ХЕРТЕК, Аяна СЕРЕНМАА.
Школаның библиотекарьлары.

Кызыл хоорайда

БИЧИИ ХӨГЖҮМЧҮЛЕРНИҢ ЧЕДИИШКИНИ

Апрель 16-19 хүннеринде Абакан хоорайга эрткен аныяк ... жүмчүлер ортузунга А. Кеннель аттыг IX Бүгү-Россия конкурузунга Кенденбиль аттыг республиканың уран чүүл школазының ...еникчилери киришкеш келген.

Хакасиядан, Тывадан, Кемеро-Иркутск база Новосибирск стардан, Алтай биле Забайе крайлардан шупту 240 аныяк жүмчүлер 6 аңгы номинацияга н шенешкеннер.

Тывадан 21 кижи киришкеш, ı лауреат болгаш дипломант ра төлептиг болганнар. Бирги ениң лауреады аттарны Шы-Монгуш (национал хөгжүм кселе), Шоваа Монгуш (үрер аш кагар хөгжүм херексел-) алган. Ийиги чергениң лауатка Чайзат Сандан (национ хөгжүм херексели) төлептиг ан. Үшкү чергениң лауреады аттың эдилекчилери бо: Аялаг Хертек (виолончель), Буяна Хертек (домра), Аржаана Куша (чанзы), Вероника Монгуш (флейта), Тежик Шинник (үрер болгаш кагар хөгжүм херекселдери). А Амыртаа Чимит (баян) биле Саян Ооржак (үрер болгаш кагар хөгжүм херекселдери) конкурстуң дипломантылары болган. Оон аңгыда Юлия Баазан биле Чаян Сат тускай шаңналдарны база алган.

Уран чүүл школазының башкылары Наталья Лопсанны, Олимпия Хууракайны, Мария Ускованы жюри кежүгүннери демдеглеп, дипломнарны тывыскан.

ЧАДААНАГА ЧАА СПОРТ КОМПЛЕКИЗИ ТУТТУНАР

Чаңгыс демниг Россия" партиның "Күш-культура-кадыкта комплекстериниң тудуу" вилелиниң база "2006-2012 ларда Россия Федерациязында культураны болгаш спортту үдери" федералдыг тускай галыг программаның боттанкыны-биле Чадаана хоорайга культура болгаш кадыкшылга лекизиниң тудуу удавас эге-...

...л черге төрүттүнген, Россия-Маадыры С. Шойгу аныякге чугула херек ындыг тудугдар дугайында саналды шагда ен турган, ам ол амыдыралда ныр. 1,5 муң дөрбелчин үг, ийи каът спортчу ордуга түң аңгы-аңгы хевирлеринге ткел чорудар залдардан а, спортчу массалыг оюннарганизастаар улуг залдар база турар. Оон аңгыда ажык спортчу шөл база көрдүнген. Аңаа кышкы үеде хоккейге белеткелдерни чорудар.

Тывага спортчу инфраструктураның комплекстиг хөгжүлдезин чедип алыр сорулганы Тываның Чазаа мурнунда салган. Ынчангаш сөөлгү чылдарда спортчу чаа-чаа объектилер ажыглалда кирип, хөй кижилерни күш-культура болгаш спортче хаара тудары чедип алдынган. Оларның чижээнге "Субедей" спорт комплекизин, кылымал шөлдүг "Тываның 5 чылы" стадионну, Ярыгин аттыг спорт комплекизинде эштир бассейнни чаарты эде тутканын, Шагаан-Арыг хоорайда эштир бассейн тудуун ажыглалга киргени дээш, өске-даа чугула спортчу объектилерни адап болур.

Бистиң корр.

Сүт-Хөл кожуунда

АДА КИЖИ -АМЫДЫРАЛДЫҢ ӨЗЭЭ

Ада кижи – чер-чурттуң камгалакчызы, өг-бүлениң чөленгиижи. Ада кижиниң бурунгаар көрүжү, бодамчалыг хөделиишкиннери– амыдыралдың уламчылаарының идегелдиг чепсээ.Тыва Республиканың эрлер чыыжынга эрткен чылын бо дугайында улуг чугаа болган. Ол талазы-биле ажылдар амыдыралда ханылап эгелээн.

Эрткен айның төнчүзүнде Сүт-Хөл кожууннуң адалары чыглып, ада кижиниң дугайында бодалдарын үлежип, адаларның ажыл-херээнге үнелелди берген. Чыышка ТР-ниң Хөй-ниити палатазының даргазы Х.Д.Монгуш киришкен. Эге сөстү кожууннуң Төлээлекчилер хуралының даргазы Э.Б.Монгуш алган:

– Моон мурнунда бо залга херээженнер конференциязы эрти, аңаа херээжен чон зал сыңышпас кылдыр чыылды. А бөгүн эрлер чыыжында чыглып келген эр хиндиктиглер оларга шуут четпес, эвээш-тир бис. Эр кижилер бодун шын ап билбес, сулараан. Херээжен чоннуң чурттаар назыны безин хөй. Ада кижи ажыл чок ора-ла, кадайындан таакпы, арага негээр. Улуг назылыг кижилерниң азырап өстүрүп орган каш малын безин оорлап аппаар-дыр. Бо четпестерни канчап эдерин дугуржуп, черле бир аргазын тыппас болза, хоржок.

ТР-ниң Хөй-ниити палатазының даргазы Х.Д.Монгуш Россияда, Тывада эр кижилерниң, аныяк өг-бүлелерниң чамдык четпес талаларын, оларның арагаже, наркоманияже кирип турарын демдеглээн. Россияда бир кижи чылда 16 литр араганы ижип турар, а Кыдатта ол көргүзүг 0,2 литр. Ажыл чогунга сылдаглап олурбайн, эр кижи тараазын тарызын, ажы-төлүн чемгерзин.

Республикага эрткен чылын 934 кижи чок болган. 2010 чылда– 1040 кижи. Ол дээрге бир бичии суурнуң чурттакчы чонунуң саны-дыр. Чылда-ла бир суурну чидирип ап турар ышкажыл. 2011 чылда Россияга 1 млн.200 муң аныяктар өгленген. Оларның 800 муңу ооң соонда чара бадылашкан. Тывага 2012 чылда өгленген оолдар, кыстарның 634-ү чара бадылашкан. Аныяктар келир үези дээш туруш чок, ада-ие болуп чурттаарынга белен эвес болуп турар. Ада кижи өг-бүледе бодунуң хүлээлгезин күүсетпейн турарының түңнели ол дээрзин Хонук-оол Доржуевич чугаалаан. А эң -не төлептиг, үлегерлиг адаларга Х.Д.Монгуш суй белектерни сөңнеп, ажы-төл кижизидилгезинге, чер-чурттуң адын тударынга оларның киирип чоруур төлептиг үлүг-хуузу дээш өөрүп четтиргенин чоргаарал-биле демдеглээн.

Сарыг шажын өөредииниң талазы-биле солун кичээлди лама башкы О.Ш.Сарыглар эрттирген. Дыка хөй адалар боттарының санал-оналын үлежип, сагыш-сеткилин аартып чоруур чүүлдерни чугаалаан. Оларны допчулаарга мындыг:

Куда-дой болган черге херээжен улус мурнай сөс алган, акшазын,белээн сөңнээр, ашактары кыдыында турар. Хоора халааш дашказын барып иже кааптарын бодаар. Хурал-суглаа оюн-концерт болганда, эрлер бажыңнарында одун одап орар. Школага ада-ие хуралдарынче чүгле иелери баар. Кадайлары машиназын мунуп алган чоруур, а ашаа сербээ ооң чанында чындыя берген орар. Чамдык херээженнер ыяш, токпаан боттары чарып доораар. Садыгдан аъш-чем садып эккээр эр кижи ховартаан. Эрлерниң чаржынчыын, херээжен чоннуң негелде чогун. Херээжен чон акша тудар эргезин ажыглап, эр кижиниң сузун базып, эр кижиниң амыдыралга киржилгезин өжүр базып чорууру – улуг частырыг.Ылаңгыя херээжен чоннуң эрлер-биле деңге арага ижер апарганы мырыңай чаржынчыг.

Сүт-Хөлде адалар бо бүгү четпестерни сайгарып көргеш, ада кижиниң харыысалгазын күштелдирер, өг-бүлениң кижизидилге ажылынга, өг-бүлениң шыдалын быжыглаарынга киржилгезин калбартыры-биле чогуур шиитпирлерни хүлээп алган.

Кызыл-оол МОНГУШ,
ТР-ниң Хөй-ниити палатазының кежигүнү.

Арга-дуржулга солчулгазы

«САЙГАРЛЫКЧЫЛАР НЕДЕЛЯЗЫ»

Россия Федерациязының Президентизи В.Путинниң 2007 чылдың октябрь 17-де айтыышкынынга болгаш Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2012 чылдың апрель 4-те № 87-айтыышкынынга үндезилеп, Сүт-Хөл кожууннуң чагырга даргазы дараазында план хемчеглерни бадылаан. Кожуунга апрель 23 - 28 хүннеринде "Сайгарлыкчылар неделязын" чарлаан.

Неделя дургузунда кожууннуң чагырга чери тус черде үндүрүг инспекциязының, чизе чериниң, пенсия фондузунуң, Россияның көдээ ажыл-агый банкызының, россияның хереглекчилер хайгааралының талазы-биле албаның салбырлары, кожууннуң сайгарлыкчылар фондузу ниити 123 арат-тараачын ажыл-агыйлар, сайгарлыкчылар-биле "ажык эжиктерни" эрттирген. Араттар болгаш сайгарлыкчылар неделя дургузунда бүгүле боттарының сонуургап, билип алыксап турганы айтырыгларын специалистерниң хүлээп алыышкыннарынга тодарадып, ол талазы-биле ажыктыг сүмелерни алыр аргалыг болганнар.

Ук хемчегни Сүт-Хөл кожуун чагыргазының даргазының экономика, саң-хөө талазы-биле оралакчызы Шораана Амажааевна Шини-Байырның удуртулгазы-биле 6 кежигүннүг организастакчы бөлүк чонга ажыктыг болур кылдыр билдилиг эрттирип, а харын-даа аңаа удавас болур республика чергелиг "2012 чылдың херээжен директору" деп конкурска Сүт-Хөлдүң адын камгалап киржир төлээниң шилилгезин база кылган. Шилилге эрттирери амыр эвес болбайн канчаар, кожуунда шыырак сайгарлыкчыларның аразында херээженнер база хөй. Ынчалза-даа кандыгдаа конкурс эң-не тергиин кижини тодарадыр. Бо удаада Сүт-Хөл кожууннуң Кара-Чыраа сумузунда "Айдыс" көдээ ажыл-агый кооперативиниң удуртукчузу Алдын-кыс Дажы-Сереновна Лопсан өске эш-өөрүнден сайгарлыкчы чорукка бедик мергежилдии-биле онзаланып, республиканың сайгарлыкчы херээженнериниң аразынга мөөрейлежир эргени чаалап алган. Ооң хуу ажыл-агыйы хөй чылдарда чонну изиг аъш-чем-биле хандырып, чылдың-на ногаа аймаан тарып, өстүрүп ажылдап турар. Черле ынчаш Алдын-кыс Дажы-Сереновнаның эрес-кежээ, амыдыралче тура-соруктуг, бурунгаар көрүштүг аажы-чаңын чону үнелээр болгаш хүндүлээр. А ол чонунуң аңаа идегел-бүзүрелин бадыткаар дээш конкурска шыңгыы белеткенип эгелей берген.

"Сайгарлыкчылар неделязының" иштинге "Кадык овур-хевир" хүнү база организастаттынган. Анаа спортчу маргылдаалар болуп, кожууннуң чонун кадык амыдырал хевиринче хаара туткан. Сүт-хөлчүлерниң ынак спортчу оюннарының бирээзи волейбол болгай. Аңаа кожууннуң Төлээлекчилер хуралының депутаттары, кожууннуң албан-организация черлери болгаш Алдан-Маадыр суму чагыргазы, сайгарлыкчылар аңгы-аңгы 10 команданы тургузуп, чидиг демиселдиг, солун ойнааннар. Түңнелинде 1-ги черни – "Садыг" (аныяктар), 2-гизин – "Садыг-2", 3-күзүн "Депутаттар" командалары чаалап алгаш, дипломнар болгаш акша шаңналдарынга төлептиг болган.

Херээжен улус аразынга теннис маргылдаазынга 14 кижи киришкен. Спортчулар сайгарлыкчы Алла Ондарның ойнаарының бедик мергежилдиин магадап ханмаан. Хөй көрүкчү Алла Ондарның тиилелгезинге бүзүреп турган. Шак ынчалдыр болган-даа, ол бирги черни ээлээн. А оюнnуң 2-ги шаңналын харылзаа четкизининң ажылдакчызы Зоя Ондар, 3-кү шаңналды сайгарлыкчы Алимаа Ондар алган.

Неделяның сөөлгү хүнүнде Суг-Аксы суурга "Дыштаныр хүн ярмарказы" болган. Ол хүн кожууннуң бүгү сайгарлыкчылары эът, картофель, тараа, мал чеми (чарба), аъш-чем, манза кылыглары, идикхеп болгаш оон-даа өске боттарының бүдүргени барааннарын саткан. Аңаа Алдан-Маадыр сумузундан "Даялыг", "Амык" арат ажыл-агыйлар кончуг идепкейлиг киришкен. Ол ышкаш ярмаркага кожа чыдар Барыын-Хемчик, Өвүр кожууннардан төлээлер база киришкен. Делгелге садыгда чүнү чок дээр. Чон Дус-Дагның даш дустарын болгаш картофельди чиик өртекке садып ап турган.

Ниитизи-биле чугаалаарга, "Сайгарлыкчылар неделязы" кожууннуң арат ажыл-агыйлыгларга, сайгарлыкчыларга-даа, чонга-даа кончуг ажыктыг болган. Ол хемчег тус черниң экономиктиг сайзыралынга эки салдарны чедирер, сайгарлыкчыларның ажыл-ижинге улуг деткимче болганы билдингир.

Шончалай МААТЫ-ООЛ.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

«2020 чылга чедир Тыва Республикага энергия камгалалы болгаш энергияның ажыктыын бедидери» республиканың тускай сорулгалыг программазынга өскерилгелер кииреринң дугайында

2012 чылдың март 21 №113 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Чазааның 2010 чылдың октябрь 8-те №392 доктаалы-биле бадылааны «2020 чылга чедир Тыва Республикага энергия камгалалы болгаш энергияның ажыктыын бедидери» республиканың тускай сорулгалыг программазынга дараазында өскерилгелерни киирер:

1) Программаның паспортунга:

«Программаны акшаландырарының хемчээли болгаш дөстери» деп бөлүктү дараазында эдилге-биле бижиир:

«Программаны акшаландырарының хемчээли болгаш дөстери

(млн. рубль)

Чылдар	Чарыгдалдарның нииити хемчээли	В том числе:			
		Федералдыг бюджет	республика бюджеди	муниципалдыг бюджет	Бюджеттен дашкаар дөстер
Шупту	1339,771417	540,555906	153,913	105,068	540,2345110
2010 ч.	31,8961010	22,8077420	0	0	9,0883590
2011 ч.	58,65439	4,739475	1,250	1,6740	50,990915
2012 ч.	311,074626	7,5566890	50,0	3,0480	250,4699370
2013-2015 чч.	535,9713	274,2320	63,9060	63,0190	134,8143
2016-2020 чч.	402,1750	231,220	38,757	37,327	94,8710

Аңгы-аңгы дөстерден Программаның хемчеглерин акшаландырарының хемчээлин тус-тус бюджеттерни ээлчеглиг саң-хөө чылында тургузуп турда, чыл санында тодарадыр»;

2) IV бөлүкте «Адырлар аайы-биле программа хемчеглериниң даңзызын» дараазында эдилге-биле бижиир:

«Адырлар аайы-биле программа хемчеглериниң даңзызы

(млн. рубль)

Хемчеглерниң ады	Күүседир хуусаазы	Шупту	Ооң иштинде				Күүселде дээш харыылаарлар
			федералдыг бюджет	республика бюджеди	муниципалдыг бюджет	бюджеттен дашкаар дөстер	
1	2	3	4	5	6	7	8
Тыва Республикада социал яамыларның объектилери	**Шупту**	**3,205**	**0**	**3,005**	**0**	**0,2**	
	2010 ч.	0,2	0	0	0	0,2	
	2011 ч.	0	0	0	0	0	
	2012 ч.	0	0	0	0	0	
	2013-2015 чч.	1,175	0	1,175	0	0	
	2016-2020 чч.	1,83	0	1,83	0	0	
Тыва Республиканың одалга-энергетика комплекизиниң объектилери	**Шупту**	**128,014**	**0**	**0**	**0**	**128,014**	Тыва Республиканың Энергия яамызы
	2010 ч.	5,17	0	0	0	5,17	
	2011 ч.	46,5287	0	0	0	46,5287	
	2012 ч.	41,3	0	0	0	41,3	
	2013-2015 чч.	33,7353	0	0	0	33,7353	
	2016-2020 чч.	1,28	0	0	0	1,28	
Чуртталга-коммунал ажыл-агыйының объектилери	**Шупту**	**943,895917**	**540,024406**	**99,658000**	**99,827000**	**204,386511**	Тыва Республиканың ЧКА агентилели
	2010 ч.	25,651101	22,756742	0,000000	0,000000	2,894359	
	2011 ч.	7,003690	4,427475	0,000000	0,064000	2,512215	
	2012 ч.	15,095126	7,388189	0,000000	1,697000	6,009937	
	2013-2015 чч.	497,081000	274,232000	62,731000	60,739000	99,379000	
	2016-2020 чч.	399,065000	231,220000	36,927000	37,327000	93,591000	
Муниципалдыг тургузугларның объектилери	**Шупту**	**11,175**	**0**	**0**	**5,241**	**5,934**	Муниципалдыг тургузугларның чагыргалары (дугуржулга езугаар)
	2010 ч.	0,824	0	0	0	0,824	
	2011 ч.	3,56	0	0	1,61	1,95	
	2012 ч.	2,811	0	0	1,351	1,46	
	2013-2015 чч.	3,98	0	0	2,28	1,7	
	2016-2020 чч.	0	0	0	0	0	
Федералдыг албан черлериниң Тыва Республикада объектилери	**Шупту**	**0,5315**	**0,5315**	**0**	**0**	**0**	ОБЯ-ның ТР-де Кол эргелели, Күрүне бүрүткелиниң федералдыг албанының эргелели, Тывастат, Роскомхайгааралдың ТР-де эргелели, Тываның каайлы чери (дугуржулга езугаар)
	2010 ч.	0,051	0,051	0	0	0	
	2011 ч.	0,312	0,312	0	0	0	
	2012 ч.	0,1685	0,1685	0	0	0	
	2013-2015 чч.	0	0	0	0	0	
	2016-2020 чч.	0	0	0	0	0	
Энергия камналгазының болгаш энергияның ажыктыының талазы-биле хемчеглер	**Шупту**	**252,95**	**0**	**51,25**	**0**	**201,7**	ТР-ниң Энергия яамызы, Тудуг яамызы
	2010 ч.	0	0	0	0	0	
	2011 ч.	1,25	0	1,25	0	0	
	2012 ч.	251,7	0	50	0	201,7	
	2013-2015 чч.	0	0	0	0	0	
	2016-2020 чч.	0	0	0	0	0	
Программа талазы-биле шупту	**Шупту**	**1339,771417**	**540,555906**	**153,913**	**105,068**	**540,2345110**	
	2010 ч.	**31,8961010**	**22,8077420**	**0**	**0**	**9,0883590**	
	2011 ч.	**58,65439**	**4,739475**	**1,250**	**1,6740**	**50,990915**	
	2012 ч.	**311,074626**	**7,5566890**	**50,0**	**3,0480**	**250,4699370**	
	2013-2015 чч.	**535,9713**	**274,2320**	**63,9060**	**63,0190**	**134,8143**	
	2016-2020 чч.	**402,1750**	**231,220**	**38,757**	**37,327**	**94,8710**	

»;

4) Программаның №2,3,5 капсырылгаларын дараазында эдилге-биле бижиир:

«2020 чылга чедир Тыва Республикага энергия камгала… болгаш энергияның ажыктыын бедидери» республиканың тус… сорулгалыг программазының №2 капсырылгазы

Тыва Республикага энергия камналгазының болгаш энергияның ажыктыын… талазы-биле ХЕМЧЕГЛЕР

Хемчеглерниң ады	Күүседир хуусаазы	Шупту, млн. рубль	Ооң иштинде:				Күүсел… дээш хары… салгалыг…
			ФБ	РБ	ТчБ	ВС	
1	2	3	4	5	6	7	8
«Тувгаз» ААН Энергия камгалалының пропагандазы, информастыг депшилге	**Ниитизи-биле**	**9,52**	**0**	**0**	**0**	**9,52**	«Тувгаз» ААН
	Шупту	**0,02**	**0**	**0**	**0**	**0,02**	
	2010 ч.	0	0	0	0	0	
	2011 ч.	0,01	0	0	0	0,01	
	2012 ч.	0,01	0	0	0	0,01	
	2013-2015 чч.	0	0	0	0	0	
	2016-2020 чч.	0	0	0	0	0	
Административтиг болгаш бүдүрүлге оран-саваларынга изидер лампаларны энергия камнаарларынга солууру	**Шупту**	**0,19**	**0**	**0**	**0**	**0,19**	
	2010 ч.	0,08	0	0	0	0,08	
	2011 ч.	0,08	0	0	0	0,08	
	2012 г.	0,03	0	0	0	0,03	
	2013-2015 чч.	0	0	0	0	0	
	2016-2020 чч.	0	0	0	0	0	
Чылыдылга четкилеринге чылыдылганың үрелген орааш-кыннарын катап кылыры	**Шупту**	**0,6**	**0**	**0**	**0**	**0,6**	
	2010 ч.	0	0	0	0	0	
	2011 ч.	0,6	0	0	0	0,6	
	2012 ч.	0	0	0	0	0	
	2013-2015 чч.	0	0	0	0	0	
	2016-2020 чч.	0	0	0	0	0	
Административтиг оран-савага «Универсал» маркалыг 2 котелду солууру	**Шупту**	**1,1**	**0**	**0**	**0**	**1,1**	ОАО «Тувгаз»
	2010 ч.	0	0	0	0	0	
	2011 ч.	0	0	0	0	0	
	2012 ч.	0,46	0	0	0	0,46	
	2013-2015 чч.	0,64	0	0	0	0,64	
	2016-2020 чч.	0	0	0	0	0	
Тыва Республиканың газ участоктарынга соңга болгаш эжик кастыктарын солууру, ханаларын чылыглаары	**Шупту**	**1,5**	**0**	**0**	**0**	**1,5**	ОАО «Тувгаз»
	2010 ч.	0,1	0	0	0	0,1	
	2011 ч.	0,4	0	0	0	0,4	
	2012 ч.	0,9	0	0	0	0,9	
	2013-2015 чч.	0,1	0	0	0	0,1	
	2016-2020 чч.	0	0	0	0	0	
Шагаан-Арыгның болгаш Ак-Довурактың газ участоктарында гаражтарның чылыдылга орааш-кыны болгаш ханаларны, ханаларның тиглерин быжыглаары	**Шупту**	**1,75**	**0**	**0**	**0**	**1,75**	ОАО «Тувгаз»
	2010 ч.	0,05	0	0	0	0,05	
	2011 ч.	0,8	0	0	0	0,8	
	2012 ч.	0,9	0	0	0	0,9	
	2013-2015 чч.	0	0	0	0	0	
	2016-2020 чч.	0	0	0	0	0	
Шагаан-Арыгның болгаш Ак-Довурактың газ участоктарында котелдарны солууру	**Шупту**	**0,86**	**0**	**0**	**0**	**0,86**	ОАО «Тувгаз»
	2010 ч.	0	0	0	0	0	
	2011 ч.	0,43	0	0	0	0,43	
	2012 ч.	0,43	0	0	0	0,43	
	2013-2015 чч.	0	0	0	0	0	
	2016-2020 чч.	0	0	0	0	0	
Кызыл хоорайда газ долдурар пунктуда эргижирээн электри шимчедикчилерин, сордурукчуларны чаалары-биле солууру	**Шупту**	**2**	**0**	**0**	**0**	**2**	ОАО «Тувгаз»
	2010 ч.	0	0	0	0	0	
	2011 ч.	0	0	0	0	0	
	2012 ч.	0,83	0	0	0	0,83	
	2013-2015 чч.	0,39	0	0	0	0,39	
	2016-2020 чч.	0,78	0	0	0	0,78	
Кызыл хоорайда газ долдурар пунктуда чылыдылга четкилерин чаартыры, гидравликтиг чурумнарны санаары, чидириглерни кызырары, чылыг санаар счетчиктерни тургузары	**Шупту**	**1,5**	**0**	**0**	**0**	**1,5**	ОАО «Тувгаз»
	2010 ч.	0	0	0	0	0	
	2011 ч.	0	0	0	0	0	
	2012 ч.	0,5	0	0	0	0,5	
	2013-2015 чч.	0,5	0	0	0	0,5	
	2016-2020 чч.	0,5	0	0	0	0,5	
«Кызылская ЧЭТ» ААН	**Ниитизи-биле**	**50,245**	**0**	**0**	**0**	**50,245**	ОАО «Кызылская ТЭЦ»
Энергия камгалалының талазы-биле кадрларны белеткээри	**Шупту**	**0,23**	**0**	**0**	**0**	**0,23**	
	2010 ч.	0,03	0	0	0	0,03	
	2011 ч.	0,1	0	0	0	0,1	
	2012 ч.	0,1	0	0	0	0,1	
	2013-2015 чч.	0	0	0	0	0	
	2016-2020 чч.	0	0	0	0	0	
Энергетика менеджментизиниң системазын шиңгээдири	**Шупту**	**0,2**	**0**	**0**	**0**	**0,2**	ОАО «Кызылская ТЭЦ»
	2010 ч.	0	0	0	0	0	
	2011 ч.	0,1	0	0	0	0,1	
	2012 ч.	0,1	0	0	0	0,1	
	2013-2015 чч.	0	0	0	0	0	
	2016-2020 чч.	0	0	0	0	0	
Энергия ажыктыг дериг-херекселдерни болгаш энергия камнаар технологияларны шиңгээдири	**Шупту**	**7,52**	**0**	**0**	**0**	**7,52**	ОАО «Кызылская ТЭЦ»
	2010 ч.	0,92	0	0	0	0,92	
	2011 ч.	5,6	0	0	0	5,6	
	2012 ч.	1	0	0	0	1	
	2013-2015 чч.	0	0	0	0	0	
	2016-2020 чч.	0	0	0	0	0	

1	2	3	4	5	6	7	8
...нергия ажыктыг бааза ...мчеглерин кылып чо...дары (гидравликтиг ...рууну тургузары)	**Шупту** 2010 ч. 2011 ч. 2012 ч. 2013-2015 чч. 2016-2020 чч.	**1** 0 0,5 0,5 0 0	**0** 0 0 0 0 0	**0** 0 0 0 0 0	**0** 0 0 0 0 0	**1** 0 0,5 0,5 0 0	ОАО «Кызылская ТЭЦ»
...ндүрүлгеге энергия ...чилелин ыяап чору...ары	**Шупту** 2010 ч. 2011 ч. 2012 ч. 2013-2015 чч. 2016-2020 чч.	**2,005** 0,005 1 1 0 0	**0** 0 0 0 0 0	**0** 0 0 0 0 0	**0** 0 0 0 0 0	**2,005** 0,005 1 1 0 0	ОАО «Кызылская ТЭЦ»
...ылыг энергиязын дам...ыдып турар үеде ниити ...рыгдалдарның болгаш ...даар чүүлдүң кур...ваырларының, чиди...иглерниң норматив...ерин Россия Федера...иязының Энергия яамы...ның бадылаары	**Шупту** 2010 ч. 2011 ч. 2012 ч. 2013-2015 чч. 2016-2020 чч.	**1,49** 0 0,69 0,8 0 0	**0** 0 0 0 0 0	**0** 0 0 0 0 0	**0** 0 0 0 0 0	**1,49** 0 0,69 0,8 0 0	ОАО «Кызылская ТЭЦ»
...ылыг энергиязын ху...зарының белдирлерин ...етттүң амгы үениң ...ерекселдери-биле ...олгаш чылыг энер...иязын хуваарын башка...ар дерилгелер-биле ...лүүрү	**Шупту** 2010 ч. 2011 ч. 2012 ч. 2013-2015 чч. 2016-2020 чч.	**22,8** 0 9,8 13 0 0	**0** 0 0 0 0 0	**0** 0 0 0 0 0	**0** 0 0 0 0 0	**22,8** 0 9,8 13 0 0	ОАО «Кызылская ТЭЦ»
...ылыг энергиязының ...ваалдазын башкарар ...ргузуглар-биле бол...ш учет херекселдери...ле бюджет хереглек...лерин хандырары	**Шупту** 2010 ч. 2011 ч. 2012 ч. 2013-2015 чч. 2016-2020 чч.	**5** 0 2,5 2,5 0 0	**0** 0 0 0 0 0	**0** 0 0 0 0 0	**0** 0 0 0 0 0	**5** 0 2,5 2,5 0 0	ОАО «Кызылская ТЭЦ»
...ылыг энергиязын са...арының автоматтыг ...стемазын шиңгээдири	**Шупту** 2010 ч. 2011 ч. 2012 ч. 2013-2015 чч. 2016-2020 чч.	**10** 0 8 2 0 0	**0** 0 0 0 0 0	**0** 0 0 0 0 0	**0** 0 0 0 0 0	**10** 0 8 2 0 0	ОАО «Кызылская ТЭЦ»
...ваэнерго» ААН	**Ниитизи-биле**	**64,5**	**0,0**	**0,0**	**0,0**	**64,5**	
...ш фабриказы» бол... «Баян-Кол» под...нциялларга чылыгны ...таш изиг сугну дам...арының автоматтыг ...карылга системазы	**Шупту** 2010 ч. 2011 ч. 2012 ч. 2013-2015 чч. 2016-2020 чч.	**0,98** 0 0,98 0 0 0	0 0 0 0 0 0	0 0 0 0 0 0	0 0 0 0 0 0	**0,98** 0 0,98 0 0 0	ОАО «Тываэнерго»
...-Хаак участогунда, ...ин участогунда ...ктрокотелдарга ...морегуляторларны ...үзары	**Шупту** 2010 ч. 2011 ч. 2012 ч. 2013-2015 чч. 2016-2020 чч.	**1,0** 0 0,5 0,5 0 0	**0** 0 0 0 0 0	**0** 0 0 0 0 0	**0** 0 0 0 0 0	**1,0** 0 0,5 0,5 0 0	ОАО «Тываэнерго»
...ргия камгалаар чы...кыларны тургузары	**Шупту** 2010 ч. 2011 ч. 2012 ч. 2013-2015 чч. 2016-2020 чч.	**0,1322** 0,025 0,0467 0 0,0605 0	**0** 0 0 0 0 0	**0** 0 0 0 0 0	**0** 0 0 0 0 0	**0,1322** 0,025 0,0467 0 0,0605 0	ОАО «Тываэнерго»
...Довурак хоорайда, ...ыг-Сеп суурда мо...пунктуларынга чы...ылганы башкарары...е шимчээшкин дат...ерин тургузары	**Шупту** 2010 ч. 2011 ч. 2012 ч. 2013-2015 чч. 2016-2020 чч.	**0,0088** 0,002 0,002 0 0,0048 0	**0** 0 0 0 0 0	**0** 0 0 0 0 0	**0** 0 0 0 0 0	**0,0088** 0,002 0,002 0 0,0048 0	ОАО «Тываэнерго»
...т херекселдерин ...ыры	**Шупту** 2010 ч. 2011 ч. 2012 ч. 2013-2015 чч. 2016-2020 чч.	**25,94** 0 2,34 3,14 20,46 0	**0** 0 0 0 0 0	**0** 0 0 0 0 0	**0** 0 0 0 0 0	**25,94** 0 2,34 3,14 20,46 0	ОАО «Тываэнерго»
...т херекселдерин ...аландырыышкын ...а чаартыры	**Шупту** 2010 ч. 2011 ч. 2012 ч. 2013-2015 чч. 2016-2020 чч.	**22,2** 0 4,92 5,7 11,58 0	**0** 0 0 0 0 0	**0** 0 0 0 0 0	**0** 0 0 0 0 0	**22,2** 0 4,92 5,7 11,58 0	ОАО «Тываэнерго»
...херекселдерин тур...ры (септелге про...мазын езугаар) ...ыс фазалыг болгаш ...фазалыг счетчик...и тургузары)	**Шупту** 2010 ч. 2011 ч. 2012 ч. 2013-2015 чч. 2016-2020 чч.	**4,01** 0,2 2,02 1,79 0 0	**0** 0 0 0 0 0	**0** 0 0 0 0 0	**0** 0 0 0 0 0	**4,01** 0,2 2,02 1,79 0 0	ОАО «Тываэнерго»
...ргия-сервис компа...ы-биле керээ чара...	**Шупту** 2010 ч. 2011 ч. 2012 ч. 2013-2015 чч. 2016-2020 чч.	**10,22** 0 5,11 5,11 0 0	**0** 0 0 0 0 0	**0** 0 0 0 0 0	**0** 0 0 0 0 0	**10,22** 0 5,11 5,11 0 0	ОАО «Тываэнерго»

2. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар В. БАРТЫНА-САДЫ.

2011 чылда Тыва Республиканың ниити өөредилге системазын чаартырының талазы-биле хемчеглер комплекизиниң акшаландырыышкынының дугайында

2011 чылдың август 31 № 530 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Россия Федерациязының Чазааның 2011 чылдың май 31-де «2011-2013 чылдарда Россия Федерациязының субъектилериниң бюджеттеринге федералдыг бюджеттен регионалдыг ниити өөредилге системазын чаартырынга ажыглаар субсидияларны бээриниң чурумунуң дугайында» №436 доктаалын, Тыва Республиканың Чазааның 2011 чылдың июль 14-те «2011 чылда Тыва Республиканың ниити өөредилге системазын чаартыр талазы-биле хемчеглер комплекизин болгаш ооң боттанылгазын бадылаарының дугайында» №218-р айтыышкынын боттандырар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Дараазында капсырылгаларны бадылаар:

2011 чылда Тыва Республиканың ниити өөредилге системазын чаартырынга акша-хөреңги бээриниң дүрүмү;

2011 чылда Тыва Республиканың ниити өөредилге системазын чаартыр талазы-биле комплекс хемчеглериниң даңзызы.

2. Тыва Республиканың ниити өөредилге системазын чаартыр талазы-биле комплекс хемчеглериниң боттанылгазы Тыва Республиканың чарыгдал хүлээлгелеринге хамааржыр дээрзин доктаадыр.

3. Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызы доктаалдың күш кирген хүнүнден неделя дургузунда Тыва Республиканың муниципалдыг тургузуглары-биле Тыва Республиканың ниити өөредилге системазының чаартылгазын боттандырар талазы-биле кады ажылдажылга дугайында дугуржулгаларны ажылдап кылгаш, бадылаар.

4. 2011 чылда Тыва Республиканың республика бюджединде Тыва Республиканың ниити өөредилге системазының чаартылгазының талазы-биле хемчеглерни боттандырарынга көрдүнген акша-хөреңгизин Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы хандырар.

5. Бо доктаалды «Тувинская правда» биле «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның 2011 чылдың август 31-де № 530 доктаалы-биле бадылаттынган.

2011 чылда Тыва Республиканың ниити өөредилге системазының чаартылгазынга акша-хөреңги бээриниң ДҮРҮМНЕРИ

1. Бо Дүрүмнер 2011 чылда Тыва Республиканың ниити өөредилге системазының чаартылгазынга акша-хөреңги бээриниң чурумун болгаш байдалын тодарадыр.

2. Акша-хөреңги Тыва Республикага федералдыг бюджеттен 2011 чылда Тыва Республиканың ниити өөредилгезин чаартыр талазы-биле дараазында бердинген хемчеглер комплекизиниң (моон ыңай - хемчеглер комплекизи) боттанылгазынга херек чарыгдалдарны акшаландырарынче угланган субсидия хевиринге кээр.

а) дериг-херексел (өөредилге-лабораторлуг, өөредилге-үлетпүрнүң, спортчу, компьютер, өөреникчилерге эмчи дузазын чедирерин организастаарынга, школа столоваяларынга херек дериг-херекселдер) садып алыры;

б) уруглар сөөртүр аргыжылга эт-хөреңгизин садып алырынга;

в) школа библиотекаларының фондуларын быжыглаарынга;

г) школа инфраструктуразын сайзырадыры (өөреникчилерниң арыг-силиг байдалга турар ужурлуг негелделерин хандырар болгаш кадыкшылын камгалаар база оран-саваларны чаа дериг-херекселдер тургузарынга белеткээр сорулгалыг чыл септелгези);

д) ниити өөредилге черлериниң удуртукчуларын болгаш башкыларын мергежил талазы-биле эде белеткээри, билиин бедидери;

е) ниити өөредилге черлеринге дистанциялыг өөредилге организастаары (Интернет четкизиниң төлевирин чорудары болгаш ооң эрттирилге шынарын экижидери, программа хандырылгазын болгаш электроннуг өөредилге курлавырларын чаартыры);

ж) ниити өөредилге системазының энергия камгалалынче угланган хемчеглерни чорудары;

3. Тыва Республиканың болгаш тус чер бюджеттеринден үнген 2011 чылда ук хемчеглер комплекизиниң боттанылгазының чарыгдалдарын федералдыг бюджеттен аңгылаттынган субсидия акша-хөреңгизи-биле дуглаар.

4. Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызы (моон ыңай — яамы) күрүнениң өөредилге черлериниң агар саннарынче ук хемчеглер комплекизин боттандырарынга хамаарышкан бо Дүрүмнерниң 2 пунктузунуң «ж» иштики пунктузун болгаш айыттынган чарыгдалдар орнун тургузарының дугайында 3 пунктуну күүседир акша-хөреңгини шилчидип бээр.

5. Яамы бо Дүрүмнерниң 2 пунктузунуң «а», «б», «в», «е» иштики пунктуларын күүседиринге чагыг киирер.

6. Тыва Республиканың муниципалдыг өөредилге черлеринге көрдүнген акша-хөреңгини республика бюджединден Тыва Республиканың муниципалдыг районнар болгаш хоорай округтарының бюджеттеринче (моон ыңай — Тыва Республиканың муниципалдыг тургузуглар бюджеттеринче дээр) субсидия хевиринге шилчидер.

7. Тыва Республиканың муниципалдыг тургузуглар бюджеттеринге субсидияларны бо Дүрүмнерниң 2 пунктузунуң «г», «д», «ж» иштики пунктуларында айыттынган хемчеглерни боттандырарынга болгаш 3 пунктунуң күүселдезинге бээр.

8. 2011 чылда Тыва Республиканың ниити өөредилге системазының чаартылгазының акша-хөреңгизи республиканың албан черлериниң аразында Тыва Республиканың ниити өөредилге системазының чаартылгазынче угланган хемчеглер комплекизин боттандырар чөвүлелиниң (моон ыңай — Республиканың албан черлериниң аразында чөвүлели) протоколдуг шиитпириниң үндезининге боттаныр.

Республиканың албан черлериниң аразында чөвүлел шиитпирни яамының 2011 чылда Тыва Республиканың ниити өөредилге системазының чаартылгазынга көрдүнген акша-хөреңгини канчаар чарыгдаарының дугайында саналдарынга үндезилеп тургузар.

Яамы саналдарны Тыва Республиканың өөредияге тургузугларының болгаш күрүнениң өөредилге черлериниң 2011 чылда Тыва Республиканың өөредилге системазын чаартыр төлевилелинге киржир билдириишкиннериниң үндезининге тургузар.

Республиканың албан черлериниң аразында чөвүлелдиң бо пунктунуң бирги абзазында айыттынган шиитпири яамы-биле бадылаттынар.

9. Бо Дүрүмнүң 2 пунктузунуң «г», «ж» иштики пунктуларында айыттынган хемчеглерни чорударынга Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының кады акшаландырыышкынының деңнели Тыва Республиканың муниципалдыг тургузуунуң республиканың өөредилге системазының чаартылгазының иштинде хемчегге дүүштүр чарыгдал хүлээлгелеринден 5 хуу эвээш эвес болур ужурлуг.

10. Тыва Республиканың муниципалдыг тургузуглары квартал санында 10-нуң хүнүнге чедир яамыга Тыва Республиканың ниити өөредилге системазының чаартылгазы-биле холбашкан субсидияларның канчаар чарыгдаттынганының болгаш чедип алган түңнелдериниң дугайында отчет бээр.

11. Тыва Республиканың муниципалдыг тургузуу яамы-биле дугуржулгазында көрдүнген хүлээлгелерин күүсетпээн таварылгада яамы субсидия акша-хөреңгизин шилчидерин соксадыр эргелиг.

Яамы Тыва Республиканың тургузуунуң субсидияга хереглел чогун тургузуптар болза, ооң артыкшылы Тыва Республиканың республика бюджединче эгиттине бээр.

Хосталган акша-хөреңги Тыва Республиканың ол талазы-биле эки түңнелдерин чедип алган өске муниципалдыг тургузугларынга үлеттинер.

12. Субсидияның бо саң-хөө чылында ажыглаттынмаан артыкшылы, келир саң-хөө чылында ук сорулгаларны боттандырарынче аңгылаттынар.

13. Тыва Республиканың республика бюджединиң бергени ажыглаттынмаан субсидияны төлеттирери Россия Федерациязының хоойлузунуң чуруму-биле боттаныр.

14. Яамыга берген медээлер болгаш субсидияның тускай сорулгалыг ажыглаттынганы дээш Тыва Республиканың муниципалдыг тургузуу харыысалгалыг.

15. Бердинген субсидияларның тускай сорулгазынга дүүштүр ажыглаттынып турарының хыналдазын Тыва Республикада саң-хөө-бюджет хайгааралының талазы-биле федералдыг албанның эргелели болгаш Тыва Республиканың саң-хөө-бюджет хайгааралының талазы-биле албаны чорудар.

ТЫВАНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЗЫНЫҢ ТӨӨГҮЗҮ

Тыва Республиканың сески Конституциязын хүлээп алганының он бир чыл болганын 2012 чылдың май 6-да демдеглээн.

Мооң мурнунда чылдарда Тыва 1921, 1924, 1926, 1930, 1041, 1978, 1993 болгаш 2001 чылдарда чаа конституцияларны хүлээп ап келген.

Оларның баштайгызын 1921 чылдың август 13-те Таңды-Тыва улустуң Урянхайның чеди кожууннарының төлээлекчилери киришкен тургузукчу хуралынга хүлээп алган. Аңаа Тываның бот-догуннаашкынының айтырыын чугаалашкан болгаш Таңды-Тыва Улус Республиканы тургускан (сөөлүнде 1926 чылдың Конституциязын езугаар Тыва Арат Республика апарган). Ол чыышка чеди кожуундан 63 төлээ киришкен, Совет Эвилелинден 17, Коминтернниң Ыраккы Чөөн чүк секретариадындан – бир, Моолдан 3 төлээ келген дээрзин хуралдың протколунда айыткан.

Тываның бот-догуннаашкынының айтырыынга хамаарыштыр Монгуш Буян-Бадыргы ол чыышка мындыг сөстерни чугаалаан: "Биске чугула болур бот-догуннаашкын дугайында эң кол айтырыгны Советтиг Россияның төлээлериниң дузазы-биле шиитпирлээш, өске айтырыгларны Таңды-Тываның төлээлеринге бот-тускайлаң шиитпирлээр кылдыр бергени эки боор, чүге дээрге олар чоннуң ажыл-амыдыралын эки билирлер, арга-дуржулгазын ажыглап, оларны шын шиитпирлеп ап шыдаарлар".

Конституцияның бирги кезээнде мынча деп айыткан: "Таңды-Тыва Улус хостуг, бодунуң иштики херектерин шиитпирлээринге кымдан-даа хамаарышпас, Таңды-Тыва чонунуң күрүнези болур. Делегей айтырыгларын республика Советтиг Россияның хайгаарлынга шиитпирлээр". Хамаатылар шупту хоойлу мурнунга деӊ эргелиг, а ол ышкаш шажын-чүдүлгеге база хостуг болур дээрзин Конституцияда айыткан. Дээди эрге-чагырга бүгү кожууннарның чыыжынга хамааржыр болгаш чылда бир катап чыылдырар. Съездиниң делегаттарын бүгү кожууннардан сумуларның ниити хуралынга кижи санын барымдаалап соңгуур турган, эң эвээш чурттакчылыг суму бүрүзүнден 2-ден эвээш эвес кижи кылдыр доктааткан. Ол ышкаш күүсекчи эрге-чагырга бүгү-ниити Төп чөвүлелге (тодаргайлаарга, чазакка) хамааржыр дээрзин Конституцияда быжыглаан, аңаа кожуун бүрүзүнден бир-бир кижи кирер. Мурнунда Төп чөвүлелге кожууннарның мурнуку баштыңнары кирип турган.

Тургузукчу Хуралга (съездиге) күрүнениң адын Таңды-Тыва Улус Республиказы азы Таңды-Тыва Республика деп адаарының дугайында чугула айтырыгны шиитпирлээн. Республиканың Чазааның баштайгы составын амбын ноян чораан Содунам-Балчырны баштадыр соңгаан. Чазактың турар черин Хем-Белдири кылдыр доктааткан.

Күүсекчи болгаш суд эрге-чагыргаларын каткан чорук феодалдыг тургузугдан үндезилеттинген хевирлиг. Ындыг турбуже суд херээн чаа езу-биле чорудуп, улусчу эрге-чагырганың соңгулдалыг органының шииткел үндүрер чоруу, хамаатыларның эргелерин хоойлу мурнунга деңнеп кааны тыва араттарның улуг чедиишкини болуп турган.

Тываның административтиг хуваалдазын база тургузукчу хуралга көрген, ол хуваалда 1923 чылдың октябрьга чедир күштүг турган. Чеди кожууннарны-Оюн, Даа кожууннар, Бээ кожуун, Маады, Салчак, Тожу болгаш Шалык-Сартыыл кожууннар кылдыр тургускан.

1924 чылды октябрьда II Улуг Хуралга ийиги Конституцияны хүлээп алган. Ооң бирги пунктузунда мынчаар айыткан: "Таңды-Тыва улус даштыкы болгаш иштики дарлакчылардан хосталгаш, эрге-чагырганы бодунуң холунга алган, чоннуң эргелеп-башкарылгазын организастаан болгаш чоннуң эрге-ажыын боттандырып турар күрүне тургузуунуң системазынга дүүштүр республиканың тургузуун сайзырадыр ужурлуг". Ол Конституцияга дүүштүр дээди доктаамал ажылдаар хоойлужудулга органы–Биче Хурал болгаш ооң Президиуму тургустунган, ындыг чүүл мурнуку Конституцияга турбаан. Суд херээн өске органның эргезинче аңгылаан. Оон аңгыда күрүне эрге-чагыргазының болгаш тус чер бот-башкарылгазының органнарының соңгулдаларының принциптерин доктаадып тургускан. Ол Конституция республиканың күрүне тургузуунуң талазы-биле үш чылдың ажылының дуржулгазы болган. Конституцияда кирген бүгү чүүлдер республиканың тургузуун быжыглаарынче болгаш Тывага конституция тургузуун улам ыңай сайзырадырынче угланган.

1926 чылда Улуг Хурал күрүне эрге-чагыргазының органнарының соңгулдаларынче арат массаларын калбаа-биле хаара тударының дугайында тускай шиитпирни хүлээп алган. Ол үеге чедир соңгулдалыг чорук дыка кызыы, чүгле албан-дужаал ээлээннерге хамааржып турган.

1926 чылдың ноябрьда IV Улуг Хурал үшкү Конституцияны хүлээп алган. Ийиги Конституцияда кирген чамдык дүрүмнерни бо Конституция улам сайзыраткан болгаш тодаргайлаан. "Чүс-чүс чылдарның дургузунда даштыкы болгаш иштики эргетеннерниң дарлалынга чораан тыва чон 1921 чылда Казанцев атаманның баштааны, феодал-теократ сыскындыларны деткип чораан ак гвардейжилерни чылча шапкаш, чоннуң чазаа болур чоннуң эрге-чагыргазын тургускан" – деп ында айыткан.

Черни болгаш ооң байлактарын чоннуу болдурарын, даштыкы садыгны хайгааралга алырын болгаш ажыл-агый чорудулгазының шуптузун күрүнеге дамчыдарын Конституцияда айыткан. Ол ышкаш бюджет эргезиниң дугайында, күрүне таңмазының, сүлдезиниң болгаш тугунуң дугайында тускай эгелер кирген.

1930 чылда бүгү чурттакчылыг черлерни, арбаннарны, аалдарны хараа туткан соңгулдалар болган, аңаа эргелеп-башкарылга органнарының даргалары отчеттарын чонга бергеннер. Эрге-чагырга органнарының соңгулдаларының талазы-биле баштайгы калбак кампания ол болган, демократияның эгелээнин ынчан бадыткап көргүскен.

1930 чылдың октябрьда болган VII Улуг Хуралга дөрткү Конституцияны хүлээп алган. Ол социал-экономиктиг өскерилгелерни, аңгы күштериниң ылгалдарын көргүскен. Республиканың чонунуң эрге-хоойлу камгалалын Конституцияда тодаргай көргүскен.

Аңгы-аңгы чылдарда Конституцияга киирип келген өскерилгелер республиканың социал-экономиктиг амыдыралынга өскерлиишкиннерни көргүзүп келген. Тываның күрүне тургузуунуң эрге-хоойлу үндезиннери болуп турар дыка хөй чүүлдерни Конституция айтып келген. Ол өскерлиишкиннер тыва күрүнениң сайзыралының тодаргай оруктарын көргүскен. Чуртту демократчыдарының, феодалдарның дарлалын узуткаарының, капиталистиг эвес оруктап хөгжүүрүнүң үндезиннерин тургускан. Аңгы-аңгы чылдарда күрүнениң сорулгалары өскерлип, айтырыгларны чаа езу-биле көрүп турар апарган.

Экономика, күрүне тургузуу сайзыраан, социал-экономиктиг сайзыралга өскерилгелер болган үелерде эрге-хоойлу системазын сайзыраңгайжыдары негеттинип турган. 1941 чылдың июнь 25-те хүлээп алдынган Тыва Арат Республиканың Үндезин Хоойлузунуң төлевилелин бүгү чонга чугаалажып көөр кылдыр ажылдап кылган болгаш парлаан турган.

Ол Конституция мурнундагызынга деңнээрге, элээн сайзыраңгай болган, чүге дээрге республиканың күрүне болгаш ниитилел-экономиктиг тургузуунуң айтырыгларын кол кылдыр ында киирген. Ниитилелдиң тургустунган материалдыг байдалдарын, тургустунган бүдүрүлге харылзааларының айтырыгларын хоойлу ажылдап кылыкчызы барымдаалаан болгаш Конституцияның баштайгы эгезинге ооң сөөлүндеги эгелерниң утка-шынарын тодаргайлап киирген.

Тыва Арат Республиканың күрүне эрге-чагыргазының эргелеп-башкарылгазын быжыглап турар чүүлдер чугула болуп кирген. Республиканы "ажылчы чоннуң (араттарның, ажылчыннарның болгаш интеллигенцияның) хамаарышпас күрүнези, капиталистиг эвес оруктап хөгжүлдени хандырып турар күрүне" деп үнелээн.

ТАР-ның күрүне тургузуунуң үндезинин күрүне эрге-чагыргазының төлээлекчи органнары-хуралдары кылдыр көргүскен. Республиканың күрүне органнарының системазында дээди болгагш тус чер төлээлежилге, суд болгаш прокурор органнары кирген. "Күрүнениң дээди хоойлужудулга органынга Тыва Арат Республиканың ажылчы чонунуң Улуг болгаш Биче Хуралдары хамааржыр" деп айыткан.

1941 чылдың Конституциязын езугаар алырга, Улуг Хурал дээрге кожууннарның, Кызыл хоорайның ажылчы чоннарының, улусчу-революстуг шеригниң хуралдарынга соңгуткан делегаттардан тургустунган болур. Аңаа 300 кижи бир делегатты соңгуур. Улуг Хуралды үш чылда бир катап чыылдырар. Улуг Хуралдың ажылының аразында эрге-чагырга Биче Хуралга онаажыр. Ооң кежигүннерин Улуг Хуралче сөөлгү делегаттардан үш чыл хуусаалыг кылдыр соңгуп турган. Хүн бүрү ажыл-чорудулганы боттандырары-биле бодунуң кежигүннеринден Биче Хуралдың президиумун – сессиялар аразында күрүне эрге-чагыргазының дээди органын соңгуп алыр.

Республиканың күрүне эрге-чагыргазының дээди күүсекчи-шиитпирлекчи органы Сайыттар Чөвүлели, а күрүне эргелеп-башкарылгазының төп адырлар органнары – яамылар болгаш ведомстволар. Сайыттар Чөвүлелин Тыва Арат Республиканың ажылчы чоннарының Биче Хуралы тургузар, ол Улуг болгаш Биче Хуралдарга, Биче Хуралдың прездидиумунга отчеттуг. Яамыларның болгаш ведомстволарның удуртукчулары ТАР-ның Чазааның мурнунга дорт харыысалгалыг.

Күрүне эрге-чагыргазының тус чер органнары соңгулдалыг Хуралдарның, Биче Хуралдың болгаш Биче Хуралдың президиумунуң талазы-биле республиканың тургустунган административ-девискээр хуваалдазынга дүүштүр тургустунган. Ооң девискээрин кожууннарга болгаш Кызыл хоорайга хувааган. Кожууннарда суурлар болгаш сумулар, а сумуларда – арбаннар кирген. Соңгулдалыг хуралдарны, арбаннардан болгаш участоктардан аңгыда, адаанда тус-тус хуралдарның доктаадып тургускан нормаларын езугаар соңгуткан делегаттарындан тургустунар. Арбаннарның болгаш участоктарның соңгулдалыг хуралдары арбанның болгаш участоктуң бүгү соңгукчуларындан тургустунар. Кожууннарның болгаш Кызыл хоорайның хуралдары ийи чыл болгаш бир катап чыглыр, а өске арткан хуралдар – чылда бир катап. Кожууннарның болгаш Кызыл хоорайның эрге-чагыргазының дээди органнарының хуралдарының аразында үеде биче Хуралдар ажылдаар, оларны соңгулдалыг хуралдар соңгуур.

Тыва Арат Республиканың эрге-хоойлу системазының сайзыралынга чаа үе-чада эрге-хоойлунуң кол-кол адырларын, ылаңгыя күрүне, күш-ажыл, кеземче болгаш негелде хоойлуларын бүгү талалыг ажылдап кылганы-биле илерээн. Бо херекке Россияның эрге-хоойлузу улуг салдарны чедирген дээрзин айтыр апаар. Оларның аразында дөмей чүүлдер хөй.

Тыва Арат Республиканың эрге-хоойлузунуң сайзыралынга Россияның эрге-хоойлузунуң эки салдарлыг болганын Тываның Чазаа бедии-биле үнелеп турган. Ол дугайын Тываның Улусчу-революстуг намының VIII съездизиниң (1929 чыл) резолюциязында тодаргай айыткан: "Россияның үлегери-биле Тыва Арат Республикага тааржыр кылдыр киирген хоойлулар арат массаларының эрге-ажыктарын идегелдиг камгалап турар".

ТАР-ның хоойлужудулгазы эрге-хоойлунуң дараазында адырларын киирип турар: күрүне тургузуушкунун, суд-прокурор системазын, кеземче, кеземче-чорудулга эргезин, эрге-чагырганың тус чер органнарының системазын – тус чер хуралдары, чурттуң камгалалының дугайында хоойлужудулганы, хамааты кодекизин, ТАР-ның күш-ажыл дугайында хоойлулар кодекизин, саң-хөө, акша болгаш чээли организацияларының дугайында хоойлужудулганы, көдээ ажыл-агый, культура болгаш кадык камгалал дугайында эрге-хоойлу нормаларын.

Күрүне эрге-чагырга органнарының системазы ТАР-ның ажылчы чоннарының Улуг Хуралындан, Биче Хуралдан, Биче Хуралдың президиумундан, а көдээ черниң деңнелинге – кожууннар (районнар), сумулар, суурлар, арбаннар хуралдарындан тургустунар.

1941 чылда Тыва Арат Республикага даштыкы херектерниң, мал болгаш чер ажыл-агыйының, даг үлетпүрүнүң, саң-хөөнүң, улус чырыдыышкынының, харылзааның яамылары, транспорт талазы-биле, уран чүүл талазы-биле, тараа белеткелиниң талазы-биле, шериг-күш-культура болгаш эртем талазы-биле комитеттер, радио комитеди, Тываның телеграф агентилели болгаш өске-даа комитеттер турган.

1944 чылдың август 17-де ТАР-ның Биче Хуралының президиумунуң VII сессиязы Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң составынга Тыва Арат Республиканы хүлээп алырын дилээриниң дугайында декларацияны хүлээп алгаш, Тываны РСФСР-ниң автономнуг областы эргелиг кылдыр каттыштырып алырын ССРЭ-ниң Дээди Совединден дилээн. Ол дилегни хүлээп алган болгаш 1944 чылдың октябрь 11-де ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Чарлыын езугаар Совет Эвилелиниң составынга Тыва кирген.

1944 чылдың ноябрь 1-де болган ажылчы чоннарның Биче Хуралының ээлчег чок VIII сессиязынга Тыва Арат Республиканың Биче Хуралын ажылчы чоннар депутаттарының область Соведи кылдыр, а адаккы хуралдарны-тус-туста чер-чер Советтери кылдыр [...] организастаарының дугайы[...] шиитпирни хүлээп алган.

Ооң соонда Тыва автоном[...] областың күрүне тургузуу СС[...] ниң болгаш РСФСР-ниң консти[...] цияларында быжыглаттын[...] принциптерге үндезилеп тург[...] тунган. Ол принциптер тыва чон[...] хөгжүлдезиниң оруунуң төөгү[...] ге онзагай байдалдарны тургу[...] келген.

Тыва автономнуг облас[...] административ-девискээр хува[...] дазын Тыва Арат Республи[...] ныындан өскерилге чок арттыр[...] каан-даа болза, чоорту ооң [...] вири РСФСР-ниң хоойлужуд[...] газынга дүүштүр өскерлип тург[...] 1945 чылга чедир администрат[...] девискээр черлери боттарын[...] аттарын кожууннар, сумул[...] кылдыр хевээр арттырган тур[...] болза, оларның РСФСР-ниң К[...] ституциязының 7 чүүлүнүң нег[...] делеринге дүүшпейн турары-б[...] районнар, хоорайлар, хоор[...] хевирниң суурлары болгаш кө[...] суурлар кылдыр чоорту ад[...] тынган.

1961 чылда күрүне эрге-чаг[...] газының область организац[...] лары СЭКП ТК-же, ССРЭ-н[...] Дээди Совединиң Президиумун[...] болгаш ССРЭ-ниң Чазаанче ав[...] номияны улам ыңай сайзыраңга[...] жыдарының дугайында санал[...] киирген. Тыва чоннуң күзел-[...] күлүн Совет Чазак улуг деткии[...] кин-биле хүлээп алган. О[...] түңнелинде 1961 чылдың октяб[...] 9-та ССРЭ-ниң Дээди Соведи[...] Президиуму "Тыва автоном[...] областы Тыва Автономнуг Со[...] Социалистиг Республика кылд[...] эде тургузарының дугайында[...] Чарлыкты хүлээп алган. Ол до[...] ментини ССР Эвилелиниң Хоо[...] лузу-биле 1961 чылдың декабрь [...] те бадыткаан.

Тыва автономнуг облас[...] органнарын тургузар ажыл Ты[...] АССР-ниң Дээди Совединге со[...] гулдалардан эгелээн. РСФСР-ни[...] Конституциязынга дүүштүр 196[...] чылдың декабрь 17-ни республи[...] каның Дээди Совединге соңгу[...] далар хүнү кылдыр чарлаан. Оо[...] соонда 1962 чылдың январь 10-да [...] эрткен Тыва АССР-ниң Дээди Со[...] вединиң бирги чыыжының бирг[...] сессиязынга республиканың хоо[...] луларын хүлээп алган, күрүне э[...] ге-чагыргазының болгаш күрүне [...] эргелеп-башкарылгазының орга[...] нарын тургускан, бюджетти бол[...] гаш 1962 чылда улус ажыл-[...] агыйының хөгжүлдезиниң планы[...] бадылаан.

Ол ышкаш күрүне тургузуунуң [...] дугайында, күрүнениң эрге-ча[...] гырга органнарының болгаш э[...] гелеп-башкарылга органнарының [...] дугайында, суд болгаш прокурор [...] органнарын тургузарының дуга[...] йында, сүлде, тук болгаш Тыва [...] АССР-ниң найысылалының дуга[...] йында конституция хоойлуларын [...] хүлээп алган.

1978 чылдың май 31-де Тыва [...] АССР-ниң совет үениң эң баштайгы [...] Конституциязын (Үндезин Хоой[...] лузун) хүлээп алган. Республика[...] ның эргелерин, харыылаар ужур[...] луг айтырыгларын, күрүне эрге-[...] чагырга органнарының боттары[...] ның девискээрлеринге шиитпир[...] лээр политиктиг, эрге-хоойлу, эко[...] номиктиг болгаш социал-культура [...] хүлээлгелерин ында киирген.

1991 чылдың эгезинде Россия [...] Федерациязының дыка хөй рес[...] публикалары бот-догуннаашкын [...] дугайында декларациларны хүлээп [...] ап эгелээн. Аңаа республикалар[...] ның "автономнуг" чоруун ап каар [...] деп шиитпирлер хүлээп алдынган, [...] ооң соонда Россия Федерациязы[...] ның актыларынга "РСФСР-ниң [...] составында кирип турар респуб[...] лика" деп билиг көстүп келген.

(Уланчызы 7-ги арында).

Утпа, шиңме!

1.

Эртенги даң хаяазында чугаавысты
Эки сактып чору-ла мен,
эргим сарыым:
Дээрбек, дагыр тайга- сыннар аян ыры
Эртен эрте биске чассаан
ышкаш ийикпе.

Мөөмейлер чечек-чимис хевистелиин
Бөле суйбап эргелеткен
ышкаш ийикпе,
Ийистерзиг сеткилдерниң
харылзаазы —
Ийи биске мөңге назын чаяан ийикпе.

Даңгы хаяа сунган белээ —
солаңгылал
Дагларывыс меңгилерин
чайнадыпчык...
Эртен эрте бисти холбаан
ынакшылды
Эки камна, ынак сарыым,
утпа шиңме...

2.

Чыраа-саяк аъттар шынаа делгеминге
Сыгыр даңда ийи бисти
чындыңнатчык.
Ак-көк сыннар хойлап алгаш
эргеледип,
Арыг-шынчы ынакшылды
чаяан болчук.

Дагларывыс биске байыр чедирерге,
Даңгы хаяа челээш чечээн
сунуп бержик.
Сыннар дизиин чадаганның
хылдары дег,
Суйбай тудуп, ырларывыс үдетчик бис.

Меңгилерниң дүңгүрүнге шаккыладыр
Мелдер-Доруг саяк самын
теп-даа бержик.
Аяс эртен ынакшылды тыпканывыс
Аа сүтсүг кежиивисти утпа, шиңме!

Че-ве!

1.

Адырам, адырам, адырам!
Алдыы шыкта малдарывыс хараалам.
Аалывыс баарында тейге бис
Аян ырдан ырлажып каап ораалам!

Бараалам, бараалам, чоруулам!
Барааннардан харай каап ораалам.
Сеткилдерниң шыгжамырда дүүрелин
Чеже сопкаш, хөөрежип алыылам.

2.

Аъттарывыс баглаажында манап тур.
Ам-на, че-ве, мунувуткаш, дап бээлем!
Шак дуу бедик дагларывыс ажаалам,
Сарыг, узун ховувуска чаржыылам!

Халдып ор, эргимим, халдып ор!
Кара даглар белдиринге доктаава.
Хайыралыг эжиң сени манаан боор,
Караңнады халдып ор, доктаава!

3.

Бараалам, чоруулам, шымдада!
Бачым салгын хадый каапкаш, үдезин.
Калбак, делгем тоолчургу Тывавыс
Караңнады эргип чорааш, шинчиилем!

Чаваа аъттар доруксун, семирзин.
Саян-Таңды эргиир өйде күш херек.
Самнап-девип ойнап аалам, хүрежиил,
Сагыш хандыр аргалардан билип аал.

4.

Девиилем, девиилем, дүргеде!
Дер суг дүжүр хүрежип-ле тураалам!
Янзы-бүрү аргалардан шиңгээткеш,
Аяс дег бис аваангырлар болуулам!

Делегейни дескиндир бодаалам!
Тергиидекчи күштерни бис көрээлем.
Аяс мөге хүрежир дээш чорупту,
Ак-көк Тыва тергиин оглун дөзээлем!

Частырбадым

Ырым мени каяа каарыл, ырлап чор мен.
Ылгын аъттың дуюг даажы —
дээң-дээңим.
Демир-Хомус ыглаңнааны —
бырлаң хөөнүм,
Дээрбек даглар чаңгыланыы —
үделгем ол.

Өөрүшкү алдаржыткан ырларымга
Өскен Тывам, чонум алгааш,
амырадым.
Ыы-сыы, килең мага-бодум
кинчилээрге,
Ырма-сынчыг дайзыннарга каргыш
салдым.

Лирика — ынакшылым сүзүктелии,
Ишти-хөңнүм эдип чазаар
күжүм ол-дур.
Аас-кежии — ынакшылым хөрзүнү-дүр.
Амыдырал — чурталганың өргээзи-дир.

Ылгын аъдым соодуп алгаш,
суглук салгаш,
Ынакшылдың кокпаларын
частырбадым.

Эрес-оол **ХАЯҢ**.

Каа-Хем суур.

ТЫВАНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЗЫНЫҢ ТӨӨГҮЗҮ

ыва күрүнениң бот-догун-
кынының дугайында деклара-
ы кандыг-даа чигзиниишкин
хүлээп алган. Ооң төлеви-
Тыва АССР-ниң Дээди Со-
иң сессияларынга хөй удаа
лажып келген. 1990 чылдың
брь 12-де республиканың
Совединиң үшкү сессия-
күрүне бот-догуннаашкы-
дугайында декларацияны
алган. Ооң кол талазы —
бликаның эрге-байдалынга
өскерилгени кииргени. Оон
Тыва АССР эвес, Тыва Рес-
ка деп аттыг апарган бис. Ол
республиканың чаа Кон-
циязын болгаш эрге-хоой-
өске-даа актыларын ажыл-
ылырынга үндезин болган.
спубликаның эрге-байдалын
тириниң ажыл-чорудулгазы
Республиканың күрүне бот-
лаң чоруунуң декларациязын
алганы-биле доозулбаан. Ол-
эди Хуралдың сессиязынга
оттандырарының талазы-биле
чергениң айтырыгларының
ында доктаалды хүлээп алган.
едералдыг болгаш регио-
ыг хоойлужудулгаларның
жиишкиннери Федеративтиг
жулга биле Россия Феде-
зының Конституциязының
нда карышкактарның эвээш
болганындан үнген. "Респуб-
дээрге бот-догуннаан күрүне"
илиишкинни Россия Кон-
циязынга бодаарга, Федера-
дугуржулга элээн калбак
ырлавышаан, бүрүн эргелер-
ип турар.
ва Республиканың 1993 чыл-
Конституциязы биле Россия
рациязының Конституциязы-
разында карышкактарның
Россия Федерациязында
республикада нарын нии-
-политиктиг байдал-биле,
ативтиг дугуржулга биле Рос-
Федерациязының Консти-
зында карышкактар-биле,
алдыг төптүң регионнарда
тусчу ажыл-чорудулгаларны
үрериниң талазы-биле күже-
киннериниң кошкаа-биле,
политиказының регионалдыг
национал политиказының
сиялыг регионнарны деткиир
иң дээш чогу-биле, феде-
болгаш регионалдыг орган-
эрге-чагыргаларының ара-
эргелериниң болгаш бүрүн
риниң тода айыттынмааны-
айылбырлаттынар.
01 чылдың май 6-да ТР-ниң
Дээди Хуралының (парламентизиниң) айыткан республика референдумунга Тыва Республиканың Конституциязы хүлээп алдынган. Бүгү чоннуң бадылаашкынынга соңгукчулар 61,52 хуу киришкен. Референдумга киришкеннерниң 80,45 хуузу Тыва Республиканың Конституциязын хүлээп алыр деп бадылаан. Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының 2001 чылдың май 14-те үндүрген доктаалы-биле Тыва Республиканың Конституциязының төлевилелиниң талазы-биле эрткен референдумну күштүг деп санаан. А Конституцияны Тыва Республиканың референдумунга хүлээп алдынган деп бадылаан.

Тыва Республиканың Үндезин хоойлузун хүлээп көрген Бүгү-чоннуң референдуму Тыва Республиканың күрүне байдалын быжыглаарының ээлчеглиг үе-чадазы болган.

Республика Конституциязының кол кезээнче республика тургузуунуң үндезиннериниң дугайында чүүлдер кирген — кижиниң болгаш хамаатының эргелериниң болгаш хосталгаларының дугайында, күрүне, суд органнарының, тус чер бот-башкарылгазының системазының болгаш эрге-байдалдарының дугайында, Үндезин Хоойлуну өскертир чурум дугайында.

2001 чылдың майда Тыва Республиканың чаа Конституциязының республика референдумунга тыва парламентаризмниң чаа арыны ажыттынган. Республиканың күрүне эрге-чагыргазының Хоойлужудулга (төлээлекчи) адыры бир дугаар ийи палаталыг парламент болган — Төлээлекчилер палатазы (130 депутат), Хоойлужудулга палатазы (32 депутат), депутаттарның бирги чыыжы 2002 чылдың июньда соңгуттурган.

Тыва Республиканың парламентаризминиң сайзыралының амгы үе-чадазында республика парламентизиниң тургузуун өскертир дугайында айтырыг эң чугула болуп артпышаан. Россия Федерациязының дыка хөй субъектилери — Башкирия, Якутия болгаш Чечен Республика боттарының конституцияларын Россия Федерациязының Конституциязы база федералдыг хоойлужудулга-биле таарыштырып тура, күрүне эрге-чагыргазының ийи палаталыг хоойлужудулга (төлээлекчи) органындан ойталап каапкан. Ынчалдыр Россия Федерациязының субъектилериниң хөй кезии чаңгыс палаталыг парламентилиг, бикамерализм байдалында Россия Федерациязының чүгле ийи субъектизи ажылдап турар — ол дээрге Свердлов облазы болгаш Тыва Республика-дыр.

Тыва Республиканың парламентизиниң чаңгыс палаталыг тургузуунуң талалакчыларының кол барымдаалары: ажылдап турар Улуг Хуралдың эмин эрттир хөй кижилии (162 депутат), ийи палаталыг күрүне органының хоойлужудулгазының ажылдаарының онзагайындан болуп турар ээлгир эвес чорук, даандырган бүрүн эргелерни боттандырыышкынының шүшпең чоруу, а ол ышкаш республиканың күрүне хөреңгизиниң бедик дотациялыг байдалында Улуг Хуралды хандырарынга бюджеттиң улуг чарыгдалдарлыы.

Ынчангаш сонуургалдыг бөлүктер депутаттарның санын 20-ден 64 чедир чаңгыс палаталыг парламентини хевирлээриниң болгаш ажылдадырының янзы-бүрү варианттыларын сайгарып чугаалажып турар.

"Россия Федерациязының субъектилериниң хоойлужудулга болгаш күүсекчи эрге-чагырга органнарын организастаарының нииты принциптериниң дугайында" Федералдыг хоойлунуң 4 чүүлүнге дүүштүр Россия Федерациязының субъектилериниң хоойлужудулга (төлээлекчи) күрүне органнары доктаамал ажылдап турар дээди болгаш кара чаңгыс күрүне эрге-чагырга органы болур. Ынчап кээрге, ооң кол ажыл-чорудулгазы — хоойлужудулга тургузары, ол РФ-тиң субъектилериниң хоойлуларын сайгарып көөр болгаш хүлээп алырының талазы-биле ажыл-чорудулгадан көстүр. Тыва Республиканың Конституциязының 9 дугаар эгезин палаталарның бүрүн эргелеринге, хоойлужудулга ажыл-чорудулгазынга, Улуг Хуралдың ажыл-чорудулгазын болгаш ону организастаарының үндезиннериниң айтырыгларынга турасказткан. Бердинген эге парламент эргелериниң ийи палаталыг парламентиниң ажылы-биле холбашкан хөгжүлдезиниң республика нормаларының кол үндезини болуп турар, ол нормалар Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының регламентизинде көргүстүнген, а моон соңгаар парламентиниң палаталарының депутаттарының эрге-байдалдарының дугайында республика хоойлузунга база.

Ооң-биле чергелештир улусчу эрге-чагырганың конститусчу принциптеринде парламентиниң ийи палаталыг тургузуундан чаңгыс палаталыг кылдыр өскерлириниң өске чуруму база бар болуп турар. Бо айтырыгны Тыва Республиканың референдумунга Тыва Республиканың Конституциязының 141 база 142 чүүлдеринде көрдүнген чорудуглар дорту-биле шиитпирлеп болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының дилээ-биле республиканың Конституция суду ТР-ниң Конституциязының 140, 141 чүүлдериниң болгаш 142 чүүлүнүң 2 кезээн тайылбырлааанының дугайында херекти сайгарып көрген. Конституция судунче дилег кииргениниң чылдагааны ТР-ниң Конституция Хоойлузу ТР-ниң Конституция комиссиязының дугайында хоойлуну дыка үр хүлээп албайн келген, алды чыл дургузунда шөйген. Ооң уржуундан амгы үеде ТР-ниң Конституциязының 1 эгезинге өскерилгелер киирер арга чок болуп турар.

ТР-ниң Конституция судунуң шиитпирлээни болза, ТР-ниң Конституциязының 1 база XVI эгелеринге эдилгелер киирилдези чүгле ТР-ниң Конституциязының 141, 142 чүүлдеринде көрдүнгени езугаар ТР-ниң Конституциязының 1 база XVI эгелерин бүгү субъектилер бар таварылгада эде көрүп болур, ол дээрге ТР-ниң Улуг Хуралы, ТР-ниң Чазаа болгаш ТР-ниң Конституция комиссиязы-дыр.

ТР-ниң Конституция судунуң хүлээп алган доктаалынга, "Тыва Республиканың референдумунуң дугайында" ТР-ниң Хоойлузунуң дүрүмнеринге дүүштүр ТР-ниң Конституциязының 1 эгезинге эдилгелер киирериниң талазы-биле референдум эрттирериниң чурумун доктааткан. Тыва Республиканың референдумун эрттириниң талазы-биле эгелекчи бөлүктүң сан составы референдумнуң киржикчилериниң 20-ден эвээш эвези болур. Референдум эрттирериниң талазы-биле эгелекчи бөлүк Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязынга ону эрттирерин деткип турар референдумнуң киржикчилериниң холунуң үжүүн дужаар.

Федералдыг хоойлуга, Тыва Республиканың Конституциязынга, "Тыва Республиканың референдумунуң дугайында" ТР-ниң Хоойлузунга дүүштүр ТР-ниң Чазааның Даргазының чөпшээрежилгези-биле Тыва Республиканың референдумун ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазы доктааткан. "Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол магадылалдарының дугайында" Федералдыг хоойлунуң, Тыва Республиканың Конституциязының дүрүмнериниң болгаш "Тыва Республиканың референдуму" Тыва Республиканың Хоойлузунуң сайгарылгазы Тыва Республиканың парламентизиниң тургузуун өскертириниң дугайында айтырыг "Тыва Республиканың референдуму" ТР-ниң Хоойлузунуң 9 чүүлүнүң негелделеринге дүгжүп турарын көргүскен.

Парламентиниң ийи палаталыг тургузуунуң багай талалары:

— депутаттарның саны үстүкү палатаның кежигүннери-биле немежири (оларны хандырары-биле бюджеттен чарыгдалдарның көвүдээри); үстүкү палатаның эрги езуга эмин эрттир бердингени; хоойлужудулга ажыл-чорудулгазының нарыны болгаш шүшпеңи;

Чаңгыс палаталыг парламентилерниң эки талалары:

— бөдүүн болгаш сырый, допчузу; чурттакчы чоннуң дорт шилилгези; калбак бүрүн эргелерлии; ийи палаталыг парламентиге деңнээрге, хоойлужудулга ажыл-чорудулгазының бөдүүнчүттүнгени.

2010 чылдың апрель 11-де эрткен референдумга республика Конституциязынга 31 эдилгелерни киирген. Ол эдилгелер РФ-тиң Конституциязы болгаш федералдыг хоойлулар-биле карышкактарны чок болдурган.

Тываның соңгукчуларының 95 хуузу республика Конституциязынга өскерилгелер дээш үнүн берген, ооң түңнелинде ийи палаталыг Хурал чаңгыс палаталыг кылдыр эде тургустунган. Тывага эрткен референдумнуң кол сорулгаларының аразында эң кол болуп турары — республиканың Үндезин хоойлузун федералдыг хоойлужудулга-биле таарыштырары болгаш Россияның Президентизиниң даалгазын күүседири.

Амгы үеде Тываның чурттакчы чону, күрүне эрге-чагыргазының дээди органнары, тус чер бот-башкарылга органнары, яамылар болгаш ведомстволар, хөй-нииты организациялары Тыва Республиканың Конституциязының өскертинген нормалары-биле ажылдап турар.

Николай ОНДАР,
юридиктиг эртемнерниң доктору, профессор.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Шагаан-Арыг хоорайның поликлиниказында бүгү назынында ажылдап келген **Анна Бичековна МОНГУШ** — аарыг уластар сыкыртыр кабинеттиң сестразы. Бир оолдуң, бир кыстың төлептиг авазы, улус чонну эмнээр буянныг ажылды шилип алган дуңмавыстың ажыл-ижинге улуг-улуг чедиишкиннерни, аас-кежикти, кадыкшылды төрүттүнген хүнүнде күзеп тур бис.

Хову-Аксында чурттап чоруур угбазы-честези
Татьяна, Роман Бадылардан.

Ынак оглум **Уран-Херел КУУЛАРГА** юбилейи-биле дараазында одуругларны бараалгаттым:

Ада-иең изин салгаар идегели
Алдын баштыг оглу кылдыр бодарааштың,
Беш айның он беште Өвүр черге
Белек болуп, чаяаттынып төрүттүндүң!
Хойжу, малчын Дус-Даг эдээ Торгалыгга
Хой чылында келгениң-даа анаа эвес.
Улус-чоннуң, төрелдериң чыылгаштың,
Уран-Херел деп ынчан сени йөрээп адаан.
Опчок, тенек, чассыг хедер чаңың-даа чок,
Оожум-топтуг өзүп орар оглувус сээң
Чолуң чогуп чоруур кылдыр чассыткаштың,
Чоорту сени Оруспай дээр апарган бис.
Амыдыралга кандыг чүве турбас дээрил.
Аас-кежии, кударал-даа кады чоруур.
Ачаңдан сен чеди харга четпейн чорааш,
Алдын баштыг оглум күжүр адырылдың.
Өскүс арткан оглум сеңээ хүннүң, дүнүң
Өскүженге ада-иең болуп чордум.
Эчизинден шилип алган мергежилиң
Эмчи болур күзелиң-даа чоорту бүткен.
Айлар, чылдар чоорту-ла эртсе, эртсе,
Аас-кежиктиг өг-бүлелиг ада болуп,
Ийи оолдуң, ийи кыстың — ажы-төлдүң
Идегелдиг чөленгиижи боол чурттап чор сен!
Ээлдек-чымчак чаңы-биле аараанны
Экиртип каар, сегидип каар чаагай үүле
Эмчинии деп сеткилимден бүзүрээр мен!
Энерелдиг буянынга бүзүрээр мен!
Хөйнү көрген өгбелериң чагыг-сөзүн
Хөлчок таптыг, кичээнгейлиг
дыңнап чору, оглум!
Эрге-дужаал олудуңну, эртемиңни
Эмин эрттир өрү көрүп болбас, оглум!
Аваң караа изиг суглуг чүгээр чорда
Алызындан ону өөртүп, утпайн чору!
Амыдыралда бергелерге дүжүп бербейн,
Арат-чонга чүгле буян кылып чору, оглум!
Дөртен бештээн хүнүңдүве чалаарыңга
Төрел чонуң бистер шупту чыглып келгеш,
Ал-бодуңга кадыкшылды, узун назынны,
Ажыл-ишке алдар атты, чедиишкинни,
Алган эжиңге, ажы-төлүңге, өг-бүлеңге —
Аас-кежикти күзеп тур бис! Йөрээп тур бис!
Курай! Курай!

АВАЗЫ.

Хүлээп ап турар

Өшкү, хой дүгүн аар өртекке хүлээп ап турар. 1 килограммда — 100-110 рубль. Кызыл хоорай. Калинин кудумчузу, 25, №1 склад. Тел. **8-923-385-67-07.** Калинин кудумчузу, 122/2, сүт заводу. Тел. **8-913-345-24-79; 8-929-314-64-32; 8-923-265-22-00**

«ЭНЕРГОСТРОЙ» кызыгаарлаттынган харыысалгалыг ниитилелден КВАРТИРАЛАР

Амгы үеде квартира садып алыры — амгы үениң экономиказының турум эвес байдалдарында силерниң акшаңарны камгалап алырының эң эки аргазы-дыр.

ОЛ БАЖЫҢДАН КВАРТИРАЛАР САДЫП АЛЫРЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ДАРААЗЫНДА ТЕЛЕФОННАРЖЕ ДОЛГААР:
тел/факс: (39422)4-85-29, 8-923-268-90-73, 8-905-920-41-01.
Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 2 «а».

Объектиниң ады	Өрээлдер саны	So	S кухня	Каъттар
Кызыл хоорай, Энергетиктер мкр. бажың 13, 4 каът тууйбу бажың	2 тип 2	74,78	12,27	1,2,3,4
Дужаар хуусаазы 2012 ч., 1 квартал.	3	97,80	11,50	2,3,4

КАШ БАЗЫМ ЧЕРДЕ БЫЖЫГ ГАРАЖТАР БАР.

«Ажаалга банкызы» ААН таварыштыр ипотекага ап болур.

«МОСКОВСКИЙ №1» ЧУРТТАЛГА-ТУДУГ КООПЕРАТИВИ БОЛГАШ ЧИҢГИНЕ ПОДРЯДЧИК «ЭНЕРГОСТРОЙ» КХН Московская кудумчузунда, «Южный» №10 микрорайонда коттеджтер хоорайын тудуп эгелээнин дыңнадып тур (коттеджтерниң шөлү 175 дөрбелчин метрден 320 дөрбелчин метр чедир, 1 болгаш 2 каъттардан тургустунган, долузу-биле чаагайжыттынган).

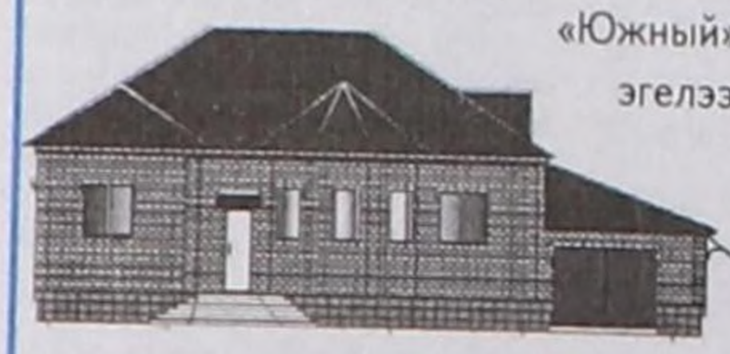

Тудуг кылырының болгаш садып алырының дугайында «Энергострой» КХН-че **8-905-920-41-01, 8-923-268-90-73;**

«Московский №1» чуртталга-тудуг кооперативинче **3-45-00, 8-913-343-70-05** телефоннарже долгап болур.

Күш чок деп санаар

Барыын-Хемчик кожууннуң Эрги-Барлык ортумак школаз
дооскандынының дугайында **Орлан Николаевич ДОНГАКТЫ**
адынга2006 чылдың июнь 16-да тывыскан Б №4308077 аттестат
читкенин барымдаалааш, ону **күш чок** деп санаар.

* * *

РОСТО-нуң Шагаан-Арыг СТК-зының 2007 чылдың март 31-
Владислав Сергеевич ДАВААНЫҢ адынга тывыскан 17 еу №1555
чолаачы шынзылгазының читкенин барымдаалааш, ону **күш ч**
деп санаар.

ЧЕТТИРГЕНИВИСТИ ИЛЕРЕТТИВИС

2010-2011 чылда бистиң берге байдалывысты билип, Тывага
Москва хоорайга эмнедип турувуста улуг деткимчени, буянны көрг
дузалашканы дээш Ирина Булчааевна, Николай Чамыян
Монгуштарга, Яков Коңзаң-оолович, Марина Николаевна (хүнд
кернивис, күүйүвүс аравыста чок-даа болза) Монгуштарга, Ай
Демир-ооловна, Ойнаар-оол Очурович Салчактарга, Вален
Сергеевна, Хүлер-оол Чамыянович Куударларга, Константин Балам
Светлана Михайловна Куударларга, Анна Билиин-ооловна, Шолбан
Дамбаадаңович Донгактарга, Руслана Бичеш-ооловна, Вячеслав Д
оолович Саттарга, Алимаа Маадыровна, Эртине Кожай-оол
Донгактарга, Анисья Чигир-ооловна Ооржакка, Сесек Кинин-оо
Донгакка, Саяна Дайгир-ооловна Куударга, Сергек Очур-оолович, Ч
Ногаан-ооловна Монгуштарга, Виктор Дайгарович, Татьяна Хойт
ооловна Кара-Салдарга, Ираида Экер-ооловна Монгушка, Сай
Дүктүг-ооловна, Мерген-Херел Седен-оолович Монгуштарга, М
Кожай-оолович, Орена Ногаан-ооловна Донгактарга, Сырга Норбу
Куударга, Шойдаң Владимирович, Чинчи Норбуевна Куударларга, С
Сүмбүүкейевна, Болат Борисович Монгуштарга, Сырга Борисо
Белек-оол Доржуевич Куударларга, Аяс Викторович, Сай
Күнзековна Куударларга, Орлан Күнзекович, Светлана Опук-оо
Донгактарга, Челээш Николаевна, Шолбан Күдер-оолович Ооржакт
Зинаида Шалыңовна Ооржакка, Николай Баламович, Лор
Серенотовна Куударларга, Айрана Дуран-ооловна, Талант Өл
оолович Монгуштарга, Уран Канчык-ооловна Монгушка, Нико
Бораевич, Маргарита Илдий-ооловна Ооржактарга, Мандал-
Дамбаадаңович, Оксана Конгаровна Донгактарга, Марина Бүрбү
Леонид Үндүң-оолович Саттарга, Белек Шалыңович, Мила Өн
ооловна Кара-Салдарга, Долаана Дандар-ооловна, Роман Дам
оолович Кара-Салдарга, Чойганмаа Адыгбаевна, Маадыр Ки
оолович Донгактарга, Айкат Мергеновна, Аян Геннадьевич К
Салдарга, Чыргалмаа Чаш-ооловна, Маадыр Дадар-оолович Сатт
Людмила Шеңнеевна, Арслан Танович Куударларга, Чимит Эртине
Сарыгларга, Мира Аратыевна Монгушка, Херел-оол Ногаан-оол
Долаана Монгушовна Данзын-оолдарга, Каң Кошкар-оолович, Е
Дуран-ооловна Кара-Монгуштарга, Чөөн-Хемчик кожуун чагырга
Татьяна Маңнай-ооловнага, төп харылзаа салбырының дар
Александра Делеговнага, Сүт-Хөлде Арина Владимировна,
Ондарларга, Бай-Тайгада Зинаида Балдан-ооловна, Конста
Хертекович Калин-оолдарга, Өвүр кожуунда Галина Бойдуевна, Хе
оол Кызыл-оолович Кыспайларга, Кызылда Галина Кувискаало
Борис Очурович Куударларга, Дээди Хуралдың депутаттары Ө
Хүлерович, Святослав Чотпаевич Ондарларга, Москва хоорайда О
оол Баламович, Роза Шолбан-ооловна Куударларга, студент Хор
Викторовна Дувенге, уруумнуң, оглумнуң чаңгысклассчыларырга, 20
2011 чылдың доозукчуларынга, суму чагыргазының, эмнелге
школаның, уруглар садының коллективтеринге, эмнеп турар эмчилер
Алимаа Коңзаң-ооловнага, Саида Сергеевнага, Айлаана Орус-оолов
Алдынай Каң-ооловнага, Татьяна Мөңгеевнага, Мариа
Константиновнага, Чечек Билчиир-ооловнага, Долаана Кошк
ооловнага, Ольга Николаевнага, Чечек Кызыл-ооловнага, Таисья Аң
ооловнага, эмчи сестраларынга, кады төрээн дуңмаларым Уран
Омакка, Айгуляга, Октябринага, керним Алдынайга, күдээлер
Белекке, Артышка үнүп келген Улу чылы-биле, Бүгү-делегейниң өг-б
хүнүнүң байырлалын таварыштыр өг-бүлелеринге кадыкшылды, а
кежикти, өөрүшкүнү, чедиишкиннерни сеткиливис ханызындан күзеди

Саглана, Айдың-Херел
авазы Кара-кыс Балдан-ооловна Куулар

Чыргакы суур.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң энерелдиг, эргим ававыс, кады чурттаан эжиниң быж
чөленгиижи, ажы-төлүнүң ынак авазы, уйнуктарының ыдыктыг өгбе
күш-ажылдың хоочуну **Күске Байыровна МОНГУШТУ** сөөлгү орук
үдежип, биске чедирген моральдыг болгаш материалдыг деткимче
дээш Кызылдың экономика болгаш эрге-хоойлу техникумун
коллективинге, Тес-Хем, Таңды, Бии-Хем, Улуг-Хем, Сүт-Хөл, Чаа-Х
Өвүр кожууннардан, Кызыл хоорайдан келген кудаларывыска, ч
кижилеривиске, эш-өөрүвүске, акыларывыска, чеңгелеривис
угбаларывыска, честелеривиске, дуңмаларывыска, кожаларывыска, х
санныг төрелдеривиске, чонувуска четтиргенивисти илередип, чер
чедир мөгейдивис!

Өөнүң ээзи, уруглары.

ШЫН Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская,100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Юстиция херектериниң талазы-биле яамызы.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнуң оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail:shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru;
КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажыл-агыйы — 2-17-09, очулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 8750. Чагыг 53. Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810400000000263
Корр.счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.
Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың март 12-де эде бүрүткээн. Херечилелдиң дугаары—ПИ №ТУ17-00050. Индекс 11530, 31730.
«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.